

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

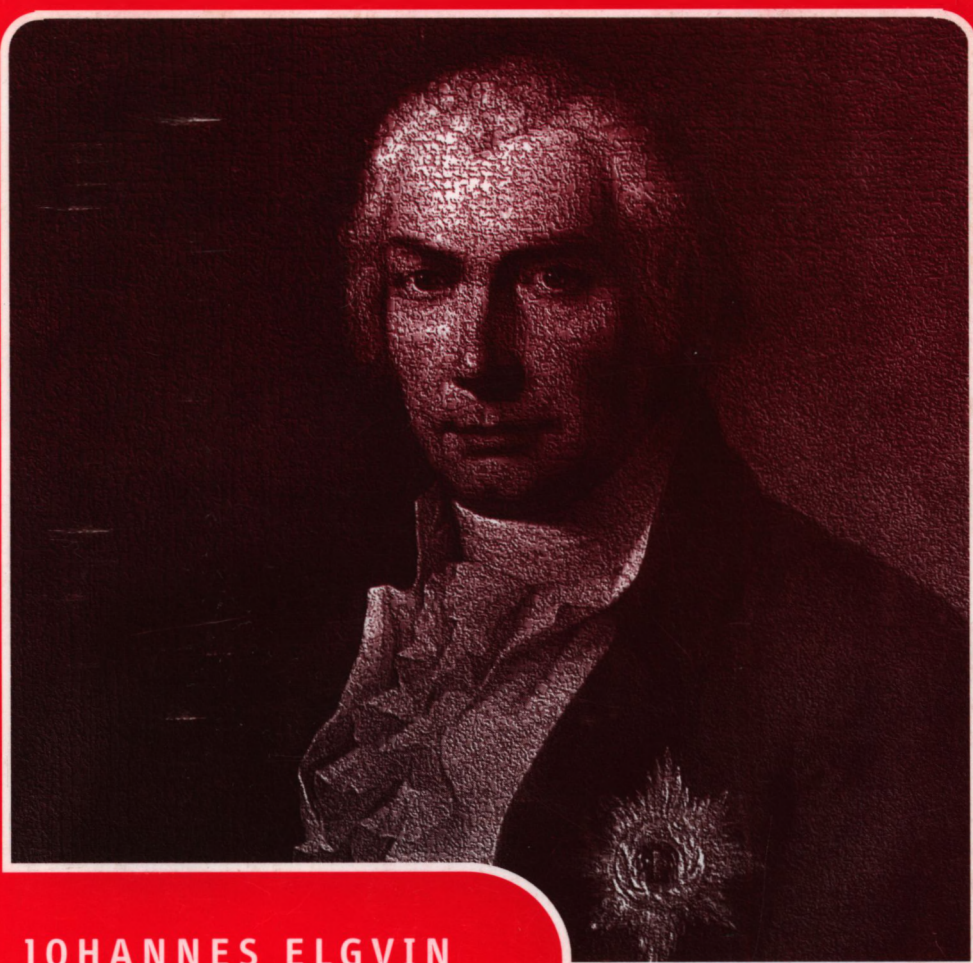
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

JOHANNES ELGVIN

Historikerne og Statsmannen

Christian D. F. Reventlow i moderne historieforskning

SOLUM

Johannes Elgvin

Historikerne og statsmannen

Christian D. F. Reventlow
i moderne historieforskning

Solum Forlag, Oslo 1997

© Solum Forlag A/S, Oslo 1997

Omslag: Bjørn Berg, artman as
Portrettet av Chr. D. F. Reventlow er scannet efter
foto av Hans Hansens maleri 1805/1806

Sats: Arnvid Moholt
Trykk: Preutz Grafisk A/S, Larvik

Skrift: Garamond 12/13 pkt.

ISBN: 82-560-1103-3

Innhold

Forord	5
Synet på Reventlow frem til 1954	7
Den nye oppfatning 1954:	
Jens Holmgaard	13
Peter V. Christensens kritikk av Holmgaard	22
Thorkild Kjærgaard	25
Reventlow :	
Økonomi	30
Utdannelse – livssyn	32
200-årsjubileet 1988 – Ole Feldbæk	36
De tidlige reformer fra 1730-årene	
Landhusholdningsselskabet	40
Henrik Stampe	41
Struensee – Oeder	43
Den nye kurs fra 14. april 1784	45
Den store Landbokommission	48
Sprengningen av regjeringen 1788	51
Kriseåret 1791 – og de små skritt fremover	53
Arbeidet i den store finanskommissjon av 1787	56
Nye reformer	57
Statsteoretisk tenkning i Danmark på 1700-tallet	60
Konklusjon	64
Epilog	68
Forkortelser	73
Litteraturliste	73
Noter	76
Personregister	95
Appendix: Reformbestemmelser på 1700-tallet	100
Summary	106

Forord

Til Danmarks store jubileum i 1988 holdt professor dr. *Ole Feldbæk* sitt foredrag *Historikerne og landboreformerne*, trykt året efter.

Jeg ble noe senere bedt om å gi uttrykk for mitt syn på Feldbæks foredrag. Det var ikke så helt lett fordi det glitrende jubileumsforedrag ikke tok for seg hele bredden av landbruksreformene, men var konsentrert om to deler av det: *Utskiftningen og utflytningen*.

For meg ble det nødvendig å se problemet så vidt som mulig og i den historiske kontekst som var nødvendig for meg. Svaret på det spørsmål jeg ble stilt, foreligger her. Professor Feldbæk har lest et tidlig utkast av manuskriptet. Jeg vil gjerne si ham takk for hans kommentarer. De betød selvfølgelig ikke at etter hans gjennomlesning var vi blitt enige.

Min takk også til Fondet for Dansk-Norsk Samarbejde og til Norsk Faglitterær Forfatterforening for studiemulighet i København. Stor takk også til styret i Letterstedska Föreningen, Stockholm, og til bestyrelsen i Alfred Good's Fond, København, for bidrag til trykningen, og til Rigsarkivet, København, for all velvilje.

Oslo, juni 1997.

Johannes Elgvin

Synet på Reventlow frem til 1954

I historisk forskning hører det avgjort med til sjeldenhetene at oppfatningen av et historisk fenomen – eller av en personlighet – blir stående uendret i over 100 år. En ny tid, nye forskere, nye innfallsvinkler og / eller nye kilder pleier å forhindre det. Ikke desto mindre, i det store og hele stod synet på Chr. D. F. Reventlow uendret, rundt regnet 130 år fra hans død i 1827.

I 1948, ved 200-årsjubileet for Reventlows fødsel, gav *Fridlev Skrubbeltrang* uttrykk for at historikernes oppfatning om «Reventlows Personlighed vil næppe ændres vesentligt i den kommende Tid, saa lidt som i de 120 Aar siden hans Død». Men han tok en reservasjon: Vurderingen av Reventlows «mægtige Embedsvirksomhed er endnu ikke saa fast underbygget, at man er sikret mod Ovraskelser». Som ett eksempel nevnte han at Reventlows politiske motiver var langt fra overalt tilstrekkelig belyst.¹ Det er ingen tvil om at Skrubbeltrangs forskning har bragt vesentlige nyvinninger som vil bli stående. Men det er heller ingen tvil om at hans oppfatning om det uforanderlige i synet på Reventlow var altfor optimistisk.

Denne studie ønsker å gjøre rede for oppfatningene fra de siste ca. 40 år, og å gi en vurdering av dem. Det vil da være naturlig å komme inn på de faktorer som var med på å forme samfunnsutviklingen.

Oppfatningene av Reventlow i de første ca. 130 år etter hans død er tidligere presentert både av Skrubbeltrang og av *Ole Feldbæk*,² og er alment kjent. Allikevel kan det være ønskelig som en referanseramme for «130-årsepoken» å se Reventlow ved to av hans samtidige, *Knud Lyne Rahbek* og *Tyge Rothe*, ved hans første biograf, *A. F. Bergsøe*, og ved biografen fra 1940, *Hans Jensen*.

Knud Lyne Rahbek var som kjent ikke faghistoriker, men i denne sammenheng forsvaret han sin plass. Han var et sentrum i Københavns intelligensia, og med hele sin krets var han trygt forankret i opplysningstidens ideer. I kampen for den danske bondes frihet stod Rahbek på linje med Reventlow, som igjen brukte Rahbeks *Minerva* som tale-
rør. På andre områder, i livssyn og interessefelt, stod han fjernt fra Reventlow. Også av den grunn er han et viktig vitne. Fra det store år

1786 trekker han frem tre menn rundt kronprinsen: Bernstorff, Reventlow og «denne hele Sags Aand og Tunge, ... Colbiørnsen, med den Gracchus-Ild, det mirabeauske Vid, den demostheniske Veltalenhed, den mangesidige Sagkyndighed, den Nordmandsiver for Frihed og Ret.»³ Rahbeks ord fra det år Reventlow døde er sterke, selv fra den tid å være: «...den sande Guds, Menneskehedens, og Fædrelandets Mand, hvis uforvanskelige Sandhedskiærlighed og rene Gudsfrygt er ligesaa almeenerkiændt, hans usminkede Patriotismus, hans usvækkelige Gavnelyst, hans utrættelige Arbeidsomhed, hans ubøielige Ret-sind, og hans ubrødelige Retskaffenhed...».⁴

Tyge Rothe valgte litt andre ord enn Rahbek, men sa vel i sak det samme: Uten kronprinsen ville saken ikke gått igjennom i statsrådet. Der uttrykte Rothe en temmelig selvinnlysende sannhet. Men hans begrunnelse er sentral: «Modstanderne ere for mægtige, til at stride for Feudalvæsenet.» Og så kom Rothes plassering av mennene rundt kronprinsen: «...den høimodige Bernstorff, der har stridt for Bonden – saa Huth, der vist⁵ har været for Sagen. Men hvilken Hovedmand i Sagen – vor Kammerpræsident, Grev Christian Reventlow ! Uden ham var det vist ikke skeet. Men hans Mod, Kraft, ædle Patriotiskhed, retteligen religieuse Menneskekiærlighed dreve ham mægteligen. Uforglemmelig skal han være i vor Krønikke...»⁶ Ordene er skrevet bare noen dager efterat den store kommisjon var nedsatt, altså lenge før den nye regjering hadde rukket å gjøre noen stor reforminnsats.

Det er blitt nevnt at den første biografi om Reventlow, A. F. Bergsøe's, kom sent, den kom som kjent ikke før i 1837.⁷ Både statens og bondesamfunnets økonomiske situasjon skulle være én forklaring på denne sendrektighet.⁸ Jeg synes det er mere vesentlig å peke på to andre faktorer: at en ung mann fra sitt 28. til sitt 30. år maktet å levere et så stort og solid tobindsverk som A. F. Bergsøe greide. Den andre faktor er at selv om det bare var en avstand på 10 år, var dette korte tidsrom tilstrekkelig til at verket fikk tre karakteristika: Klarhet, soliditet og balanse. Det er ikke påfallende at Bergsøe ikke gav den fulle innsikt i Reventlows totale virksomhet – den har ennå ingen gitt -, men at Bergsøe greide å gi et så vidtspennende bilde. Han legger vekt på tre hovedtrekk: Allsidigheten og intensiteten i Reventlows innsats, og presiseringen av at Reventlow står fast på et legalitetsstandpunkt: Han for-

svarer både godseieres og bønders legale rettigheter. På dette punkt kommer Bergsøes balanse inn. Her merker vi statistikerens nøyaktighetsevne. Han fikk særlig bruk for denne evne på grunn av sin samtids kamp mellom godseiere og de jevne bondemenn. Bergsøe visste at det var lett å trække folk på tærne, vekke lidenskaper som måtte skygge for reformene. Derfor ville han være forsiktig. Om han var forsiktig nok, er en annen sak.⁹

Bergsøe maktet også å betone den demokrati-innsats som eneveldets menn vitterlig la grunnen til. Det må være noe galt hvis Bergsøe ikke skulle regnes med blant Danmarks betydelige historie-forskere tidlig på 1800-tallet.¹⁰

Min formulering «Bergsøes syn på Reventlow ble stående uendret hele 1800-tallet» trenger en presisering: De nasjonalliberale historikere gikk nemlig ikke imot Rahbeks, Rothes og Bergsøes oppfatning, men Reventlow og hans kampfeller dominerer ikke på samme måten som hos disse. Som kjent var de nasjonalliberale sterkt opptatt av samtidens politiske kamp, spesielt bondebevegelsen, og det jevne folks kår. Denne kamp ble synsfeltet *par excellence*. Reformpolitisk innsats mellom 1784 og 1807 kom i bakgrunnen. Muligens har også reformmenns adelige bakgrunn skygget for deres innsats. Denne «merkelapp» kunne man jo ikke akkurat henge på Christian Colbjørnsen. Saktens hørte han til en meget fremtredende norsk slekt, men noen adel var her ikke. Skal man tale om adelig *noblesse*, glimret den med fravær når nordmannen Colbjørnsen trådte frem på arenaen.¹¹ På den annen side var han den store talsmann for adelsmenn som Bernstorff og Reventlow. Han ble neppe slått i hartkorn med disse av den grunn. Hans skarpe penn var tilstrekkelig til at han kom i skarpt søkelys.

Bergsøes vurdering ble også *Edu. Holms*, spesielt etterat han hadde fordypet seg i *Louis Bobé's* kildeutgave om de reventlowske papirer. Fra 1888 frem mot 1907 og 1909 flytter han tyngdepunktet for reformene fra den aggressive Chr. Colbjørnsen til Reventlow.¹² Denne oppfatning blir også *Erik Arups*. Han har gitt oss det mest markante – og elegante – uttrykk når det gjelder «130-års-epoken's» positive vurdering av Reventlow. Arup karakteriserer ham som sjelen i hele reformarbeidet, og skriver de ofte siterte ord: «den ædlest Statsmand Danmark har fostret..... i hans Sind var fast Alvor, dyb Kærlighed til Friheden, lys

*Tillid til Menneskene og endog hensynsløs Handlekraft forenet, saa at han med Rette af sine Nærmeste fik Navnet «den gode Kæmpe».*¹³

Det kan virke mærkelig at det nettopp ble den radikale Arup som kom med en slik karakteristikk Igjen et eksempel på at han selvstendig «foretrak at gå sine egne veje».¹⁴

«130-års-epoken» får vel sitt siste store uttrykk i Hans Jensens biografiartikkel fra 1940. Vi siterer det vesentlige av den, for vi trenger den som bakgrunn for den følgende tidsepoke:

«Som herre til Christianssæde tog R., støttet af de stigende Konjunkturer, hurtigt fat paa gennemgribende Forandringer i Godsets og Bøndernes Forhold. Den Tilstand, han overtog, svarede til den almindelige i Stavnsbaandstiden. R. omlagde først Driften paa Hovedgaarden, hvor Kobbelfbruget indførtes, og tillige i Skovene; derefter gik han i Gang med at forbedre Bøndergaardenes Forfatning: der foretoges Udskiftning af det hidtidige Fællesskab, Landgilden omdannedes, saaledes at der skulde svares mindre i de «dyre» Aar med høje Kornpriser, Hoveri enten afskaffedes eller indskrænkedes meget betydeligt; hertil kom saa Hjælp til Nybygninger og bedre Jorddyrkning, Forbedring af Skolevæsenet og en Foranstaltning som Ansættelse af Jordemødre; af Gaardmændene paa Godset gik efterhaanden de fleste over til at være Arvefæstere paa en Maaede, der sikrede Fordele for begge Parter. R. var en Filantrop, der vilde gøre det bedst mulige for sit Gods' Befolkning, men tillige en planmæssigt arbejdende Natur, helt igennem anlagt for at tænke og handle rationelt. Inden han som Statsmand gik i Gang med de landsomfattende Reforme, var han fra sine egne Erfaringer som Godsejer klar over, at det økonomisk kunde betale sig at reformere.»

Jensen presenterer så hovedtrekkene i Reventlows embedskarriere og fortsetter:

«Det var som Førstemand i Rentekammeret, R. fik sin Hovedoppgave, Muligheden for at blive den store Landboreformator; det var Rentekammeret, der styrede det meste vedrørende Landbrug og Landboforhold,

Som Rentekammerchef udvirkede R. 1784 Nedsættelsen af den lille Landbokommission, der revolutionerede Forholdene paa Fr.-borg og Kronborg Krongodser; ... med en Tale hvori han varmt priste Selvejendoms Betydning. 1786 fik han hos den unge Kronprins udvirket det epokegørende Skridt: Nedsættelsen af den store Landbokommission. ... Det kgl. «Kommissorium» af 25. Aug. 1786 er maaske udarbejdet af R. i Forening med Chr. Colbiørnsen, der havde været hans Raadgiver ... Formaålet var en Omdannelse af Bondestandens Retsforhold i Overensstemmelse med Tilstanden efter Vornedskabets Ophævelse, og R. lagde som Medlem (i hvert

Fald formelt ikke Præsident) i Kommissionen et stort Arbejde i Stavnsbaandsløsningen, der forelaa som Lov 20. juni 1788. Han var dybt overbevist om, at der paa Frihedens Grund vilde opstaa en helt ny og lykkelig Bondestand; med mindre Begeistring, men ledet af en praktisk, opportunistisk Sans, der kendetegner ham som den ægte Statsmand, gik han med til de restriktive Bestemmelser, der skulde tjene til at værene og opretholde Bondestanden under de nye Forhold, og for hvilke navnlig Colbiørnsen var den drivende Kraft. ...

I Hoverisagen stod R. principielt paa det Standpunkt, at der vel ikke mere burde tillades «ubestemt» Hoveri og foreløbig skulde gælde visse af Staten bestemte Normer, men i det lange Løb burde der være Adgang for Parterne til at træffe Bestemmelser ved frie Aftaler; den endelige Ordning af 1799 gik videre ved Fofbud mod Hoveriets Forøgelse, men i een Henseende ikke saa vidt som R. ønsket, nemlig ved slet ikke at omfatte Husmændenes «Pligtarbejde», hvorom der ved hans Medvirken 1807 ble udstedt en særlig Lov. Mere eller mindre satte R. Præg paa Reformerne vedrørende Udkiftning, Udstykning, Sammenlægning, Kvæghandel, Selvejendoms Fremme, og meget ivrig var han for Tiendeforordningen af 1810. Som den maaltbevidste, men ogsaa stærkt opportunistiske Statsmand optraadte R. ligeledes ved sin Gennemførelse af Skovbrugsforordningen af 1805. ...

Uden for Landboforholdenes specielle Omraade virkede R. til Støtte for de nye økonomiske Frihedstanker ved at arbejde med paa Kornhandelens Frigivelse og den frihandelsvenlige Toldordning, der 1797 skabte Brud med Merkantilismen. Han gav Udkast til den Vejrdning, der udstedtes 1793, og udtalte sig her imod «kunstige Toldtariffer og Forbud» og for som det rette Middel til Landets Opkomst «at oplive en bedre Agerdyrkning og en større Vindskibelighed». Ogsaa som Frihandelsmand var R. dog udoktrinær; det samfundsmæssige Hensyn vejede i alle Tilfælde tungere for ham end Principper. Ud fra sit humane Sind arbejdede han for Fattigforordningen af 1803, men i ganske særlig Grad laa Skolevæsenet ham paa Sinde. Han vilde af al Magt, at den frigjorte Bonde virkelig skulde «vorde oplyst», og gennemførte for Christianssæde et Skolereglement med vidtgaende Sigte i den Retning. ...

I den store Skolekommission af 1789 blev han det egentlig ledende Medlem, men den endelige Skoleordning af 1814 svarede ikke til hans og Kommissionens Forslag; den var præget af en vis Ængstelse for at Almuen skulde lære for meget,, en Ængstelse, der laa R. fjernt, idet han netop ønskede at faa udslettet Skellet mellem «civiliserede» og «uciviliserede». ...

Om Trykkefriheden gav han 1798 en særlig Udtalelse, præget af hans Uvillie mod alt for respektstridig Journalistik, men tillige af Sans for «vel ordnet Frihed» ogsaa

paa dette Omraade; han var saaledes med til at præge Trykkefrihedsforordningen af 1799. ...

Der var over R.s politiske Færd en kraftig Aabenhed Han var en robust Natur, kunde virke meget bydende og befalende...»

Om årene efterat Reventlow omsider var innvilget avskjed, har Jensen disse ord om Reventlows virksomhet:

Uden Bitterhed trak han sig efter 1813 tilbage til sine lollandske Godser, en flittig Virksomhed og gik op i sine Interesser, ikke mindst for Skovbruget og Skolevæsenet; han optraadte som Grevskabets Skoleinspektør, og endnu paa Dødslejet holdt han Eksamen for Eleverne *fra Brandstrup Landsbyskole. Hans Optimisme lod sig ikke kue af den store Landbrugskrise.....»*¹⁵

Den nye oppfatning 1954:

Jens Holmgaard

Et nytt syn på Reventlow ble offentliggjort i 1954. *Jens Holmgaard* var mannen for det, – i studien *De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne*. Holmgaard gav sin artikkel undertitelen: «En skitse», – en beskjeden egenerklæring, for han har trukket frem viktige kilder, som han ut fra sitt ståsted gir en skarp analyse av.¹⁶ Før vi går inn i analysen av den, er det ønskelig å se både på bakgrunnen for kommisjonen og på kommissoriet.

Tidligere har man ansett Chr. D. F. Reventlow som hovedmannen for å få nedsatt kommisjonen,¹⁷ men det er klare belegg for at broren Johan Ludvig har vært en drivende kraft.¹⁸ På den annen side var disse to var så samstemt at den ene kan like gjerne ha bedt den annen å fremme en sak. Hvorom allting er: Allerede 3 måneder etter statskuppet i 1784 oversender Johan Ludvig til kronprinsen en betenkning – som denne hadde bedt om – konsentrert om det som både dengang og siden er blitt oppfattet som kjernen i reformene: 1) Utskiftning, 2) utflytning hvor det var nødvendig, 3) jord til husmenn, 4) bedre driftsmåter, 5) bedre byggemåter, 6) «frihet og eiendom», 7) avløsning av hoveriet eller nærmere bestemmelse av det, – og endelig 8) gode skoler, – det som for de to Reventlow-brødrene var en hovedsak i deres forhold til bøndene.¹⁹

Som sjef for rentekammeret utarbeider Chr. D. F. Reventlow forestillingen til kongen, og dagen etter – 3. november 1784 – blir kommisjonen oppnevnt. Medlemmer ble den 50-årige *Heinrich v. Levetzow*, tidligere hoffmarskalk for *Sophie Magdalene*, nu amtmann for Frederiksborg og Kronborg, (de to amter som kommisjonens arbeide skulle omfatte), de to Reventlow-brødrene og endelig den 41-årige *V. A. Hansen*, – samtlige allerede den gang vel kjent som ivrige for bondereformer, og samtlige i kraftfull alder.

Kommisjonen fikk til oppgave «*at undersøge og overlægge paa hvad Maade og ved hvilke Midler samtlige vore Fæstebønders og Husmænds Vilkaar paa Frederiksborg og Kronborg Amter, saavidt muligt, kan forbedres*

ved den fordelagtigste økonomiske Indretning, og ved, efter Omstændighederne, især hvor det kan ske uden Afgang i vores Indkomster, at forunde dem Ejendom.²⁰

I løpet av de 11 årene frem til 1796 (da var kommisjonens arbeide i alt vesentlig avsluttet) greide den å få gjennomført betydelige endringer på godsområdet. Claus Bjørn har summert opp reformene slik:

«Udskiftningen af landsbyerne blev fremmet, og den blev nu styret mere fra myndighedernes side end tidligere. Det betød teknisk bedre udskiftninger og større grad af udflytning. Det voldte ikke ringe problemer, da der var mange huse i forhold til gårdene. Man stod her over for gårdmændenes uvilje mod at afgive jordlodder. Enkelte steder nedlagde man fæsteledige gårde, men i flere tilfælde måtte man etablere egentlige kolonier på overdrev og anden jord. Husmændene fik jord... De fik bygningshjælp i penge og træ, afgiftsfrihed i nogle år og en jordlod af varierende størrelse efter jordens bonitet og umiddelbare stand. Man havde dog måttet slå af på idealet om fire tønder land af middel kvalitet. Det blev gennemsnitlig kun til tre.»

Kommisjonen anså de mange kroer for skadelige, og fikk redusert antallet fra 35 til 12. Til gjengjeld «blev der ansat i alt 11 jordemødre på de to amter, og skolernes antal blev forøget fra 35 til 69. Man undersøgte mulighederne for at udtørre Søborg Sø og beskæftigede sig med fiskernes vilkår. ... Kommissionen tog fat på at forberede indførelse af arvefeste...»

Men skjøtet kunne bare bli gitt dem «hvis gårde var udskiftet og overhovedet efter kommissionens skjøen var i en tilfredsstillende stand: Jorden skulle være indfredet, dvs. forsynet med grøfter og hegn, bygningerne skulle være færdigopførte – for de udflyttede gårdes vedkommende – og godt vedligeholdt, besætning og redskaber skulde ligeledes være til stede i passende mængde og stand, og der måtte ikke være restancer på gården.. Regiments-skriveren skulle attestere den kommende arvefasters dygtighed og flid, man skulle udfærdige et skødekort og afklare alle tvilsspørgsmål om eventuelle rettigheder til tørveskær og lignende. Hvis der var skov på jorderne, skulle man beslutte, om den skulle bevares eller overlades bonden, og endelig skulle gårdens bygninger assureres.»²¹

Om kommissoriets formulering «den fordelagtigste økonomiske Indretning» sier Holmgaard at her «tænkes først og fremmest på udskiftning og udflytning, og i landbrugsteknisk henseende blev dette også «kommissionens meget fortjenstfulde hovedindsats, omend den også

gjorde et stort arbeide for indførelsen af de driftstekniske forbedringer, som udskiftningen afgav basis for». ²² Forøvrigt oppsummerer Holmgaard kommisjonens arbeide 1784–96 slik: I 1788 var de første arvefeskjøter utdelt. I 1790 var både utskiftningen og utflytningen i hovedsak fullført. Fra 1793 var hoveriet avløst her (unntatt for høstning). ²³

Både når det gjelder mengden av reformene, og omfanget av dem, antar jeg derfor at det ikke er noen uenighet mellom Holmgaard og Bjørn. De er også på linje med hverandre i det faktum at staten tok et økonomisk løft, uttrykt slik av Holmgaard: «*Det er velkendt, at staten ved tilskud bl.a. til udskiftningen og udflytningen ydede en betydelig økonomisk bistand til reformernes gennemførelse.*»

Så langt er allting klart. Men Holmgaard føyer til: «*Heraf at slutte, at de foregik under store finansielle ofre fra statens side, er imidlertid ikke riktig.*» ²⁴ Hvor store de var, lar vi her ligge. De må sees på bakgrunn av den generelle økonomiske situasjon staten stod overfor. Den vil vi komme tilbake til.

Men det er tvilsomt om enigheten er der når man kommer til det annet viktige historiske spørsmål: Hvorfor satte regjeringen reformene i gang? Spørsmålet er som kjent behandlet tidligere. Både *V. Falbe Hansen* ut fra sitt nasjonaløkonomiske ståsted og *Albert Olsen* med sitt marxistiske grunnsyn har understreket de økonomiske faktorer. ²⁵ *Statens finanser som årsaksfaktor* får hos Holmgaard en meget pregnant form. Hele artikkelen må sies å ha det følgende sitat som ankerfeste: «*Det er tværtimod al grund til at antage, at rent fiskale overvejelser har spillet en væsentlig rolle i regeringens motivkompleks, der naturligvis har været ret sammensat, og hvori selvfølgelig også indgik almindelige nationaløkonomiske overvejelser, ligesom socialpolitiske motiver vel også har haft nogen betydning.*» ²⁶

*

Det som for Bergsøe, Edv.Holm, Hans Jensen, Sigurd Jensen og Claus Bjørn er et hovedpunkt – hensynet til bøndene – er hos Holmgaard nærmest et biprodukt: Det har «*vel*» hatt noen betydning.

Det er vel ingen uenighet mellom noen landbohistorikere at bøndene også måtte betale for de betydelige forbedringer og et nytt eien-

domsforhold, uttrykt slik av Bjørn: «*De betydelige omkostninger, der var medgået til udskiftningen og de øvrige forandringer på godset, blev pålagt de nye arvefæstere i form af betydelige forhøielser i deres afgifter.*»²⁷ Men Holmgaard går et langt skritt videre: «*Man lovede sig ikke blot de anvendte udgifter dækkede ind igen, men derudover et betydeligt reelt overskud for statskassen. Reformerne var simpelthen nødvendige, for at staten kunne indkassere sin andel af konjunkturstigningen.*»²⁸

La oss ta den siste setning først og forsøke å finne ut hva den egentlig inneholder. Lest isolert sier den ikke noe annet enn at hvis staten skulle få økonomisk fordel av de gode konjunkturer, fantes det ingen annen måte enn denne: En omordning av bondesamfunnet slik at statens skattegrunnlag kunne forbedres og skatte-inntektene økes.. Men lest i sin kontekst («rent fiskale overvejelser...væsentlig rolle i regjeringens motivkompleks...»), – og la oss føye til det banale: Det er helst i sin kontekst at en historisk forklaring bør leses, da er det grunn til å spørre hva forfatteren mener.

Skal den forstås slik: Regjeringen – med kronprinsen i spissen – grep planen om reformer for bøndene *forat* staten kunne få innkassert sin del av de gode konjunkturer. Eller skal den forstås slik: Regjeringen var enig i reformtankene, men når man grep planen, var det fordi man visste at *man kom ikke utenom den på grunn av statens finanser. Av den grunn var den absolutt nødvendig.* Her var penger å hente. For fortsatt lå sannheten i den folkelige omskrivning av Christian IV's RFP: Riget fattes Penge.

Men den kan iallfall ikke forstås slik: Regjeringen var – genuint og oppriktig – besjelet av ønsket om reformer, de var *simpelthen nødvendige*, fordi det danske samfunn måtte/burde reformeres, – med andre ord: Ut fra en bondevennlig holdning, *sosialpolitiske grunner* om man vil, var de nødvendige.²⁹ For ifølge forfatteren har slike årsaker spilt en høyst marginal rolle («*sosialpolitiske* motiver vel også har haft nogen betydning»). I enhver fremstilling er det alltid nødvendig/ønskelig at flere utsagn som omhandler samme tema-kompleks, begrepsmessig settes i klarast mulig relasjon til hverandre. Vi vil gjerne vite om noe er primært, og noe sekundært. Henger to elementer sammen, vil vi gjerne ha klarlagt hvordan sammenhengen mellom dem er. Er det ikke mulig å fastslå dette, har vi ikke annet å lande på enn at årsakssammen-

hengen er diffus. Kanskje er det *det* Holmgaard mener når han sier at regjeringens motiver må vi finne i et kompleks som har vært ganske sammensatt.³⁰

Men hvis Holmgaards formulering ikke kan forstås slik – regjeringens *ønske om og vilje til reformer* – befinner han seg på kollisjonskurs med en grunnholdning hos 1784-regjeringens ledende menn: Som kjent hadde Bernstorff-reformene vært et forbilde for reformer på en rekke godser.³¹ Chr. D. F. Reventlow hadde drevet reformarbeide på egne godser før 1784. Hans grunnsyn var at begge parter kunne tjene på reformer. I sin politiske maktstilling ville han videreføre dem. Her er det også en klar historisk linje.³² Men landbruksreformene må også sees i sin kontekst. De var et ledd i en større oppgave, å løfte bøndene opp på et høyere kulturelt nivå. Skulle det kunne skje, måtte man få bedre skoler. Reventlow hadde knapt begynt på sin tale på Frederiksborg 15. august 1788 før han tok opp skolen og dens viktige oppgave som kulturell løftestang.³³ Denne sekvens kan sikkert kalles skole-propaganda. Men den kan bedre kalles et kulturpolitisk manifest. Reventlow-brødrene og skolen er skildret av flere. I moderne tid har særlig *Ingrid Markussen* presentert utførlig Reventlow-brødrenes skolesyn og -innsats. Etter hennes presentasjon er det ikke mulig å tegne et riktig bilde av Chr. D. F. Reventlow uten å se hans skolesyn som en integrerende del av hans personlighet og dermed av hans samfunnsinnsats. Skoleinnsatsen er en del av hans landbruksreformer.³⁴

Regjeringen hadde sitt dilemma: *Statens finanser*. Det er nødvendig å se landbo-reformpolitikken i relasjon til den almene finansielle situasjon.³⁵ Etter statskuppet i april 1784 hadde regjeringens nye menn en økonomisk reformoppgave, nemlig å bringe landet ut av en internasjonal krise. Det måtte skje ved arbeide på tre frontavsnitt: Skape bedre muligheter for næringsvirksomhet, få orden på statsfinansene og skape et stabilt pengevesen. Her ligger tanken bak opprettelsen av *det nye finanskollegium*. Sentrum for hele rikets finanspolitikk skulle ligge her. Fra nu av skulle intet departement kunne få kongelig resolusjon til å påføre staten utgifter uten at saken først hadde vært behandlet i finanskollegiet. Ernst Schimmelmann som ble den desiderte leder, hadde utarbeidet planen, høyst sannsynlig i nær kontakt med Reventlow. Samtidig ble det utstedt reskript til alle kollegier med pålegg om å

respektere de fullmakter finanskollegiet hadde fått, – en betydelig sentralisering av makt.³⁶ Stort tydeligere kunne ikke alvoret i statens finansielle situasjon understrekes.

Finanskollegiet skulle ha ledende menn fra kameraldepartementene, og sammen med seg her hadde Schimmelmann selvfølgelig Reventlow. Her satt også dennes gode venn, Carl Wendt.³⁷ Det er neppe dristig å anta at disse tre har spilt hovedrollen i kollegiet?³⁸

Kollegiets menn utgjorde ingen stor krets, enkelte av dem også nært forbundet. Man kunne tro at når de samme menn gikk igjen slik som tilfellet er her, ville sakligheten bli den tapende part. Slik gikk det ikke. La det først være sagt at en saksbehandling *i tre fora* gir i seg selv en egenkarakteristikk av det dansk-norske statsapparat. På viktige punkter var de tre organer uenige. Det forteller meget om sentraladministrasjonen at på tross av de nære bånd, endog personlige vennskapsbånd, står alle organene meget selvstendig, av og til er de altså også uenige. Holmgaard har rett i at flere ganger inntar rentekammeret en mere positiv holdning overfor bøndene enn både kommisjonen og finanskollegiet.³⁹

Reventlow var altså den eneste som satt i alle tre organer.⁴⁰ Det ser ut til at han ikke har deltatt i alle kommisjonsmøter, men det må ansees som underordnet. Han ville få saken i alle fall. For kommisjonens vota måtte passere rentekammeret før de kunne fremmes.⁴¹ Igjen en sikkerhetslås. Om denne tredobbelte posisjon sier Holmgaard at han kom «som fremtrædende medlem af dem alle i et ganske ejendommeligt perspektiv».⁴² Og han fortsetter: «Korrespondancen mellem rentekammeret og finanskollegiet belyser på en meget interessant måde *hans ejendommelige dobbeltrolle som den store opreklamerede bondeven og den nidkære vogter af statskassens tarv*».⁴³

Hovedpunktet her – om han var «den nidkære vogter af statskassens tarv» – bør uten tvil besvares med et ja.⁴⁴ Det var hans plikt, – både ut fra hans embeder og ut fra rikets finansielle situasjon. Men det ville vært høyst merkelig om han ikke mere enn en gang hadde havnet i et dilemma mellom hensynet til Danmarks bønder og hensynet til Danmark-Norges konge. Enhver som har arbeidet i et departement med den bestemte oppgave å få gjennomført kulturreformer, – de medfører alltid økonomiske uttellingar – kjenner problemet. I dag vil en slik byråkrat ha det lettere, for de økonomiske hensyn skal ivaretas i

et annet departement. Det var Reventlows oppgave å være både reformmann og ta sin del av ansvaret for statens finanser. Videre bør det ikke råde tvil om at de fiskale problemer *må* ha spilt en viktig rolle først og fremst i kollegiets drøftelser. Her lå jo kollegiets *raison d'être*. Det var kongens eiendom det gjaldt. Det var en gjennomgripende nyordning av både drifts- og eierforhold som var planlagt. Man har ikke pleid å bruke ordet *revolusjon* om landboforholdene på de nevnte godser, – *disse* endringene kom jo fra *oven* – men de skritt som ble tatt, var så radikale inn i en ny tid at for mange betød de en revolusjon. Vi har tidligere pekt på at av egen erfaring visste Reventlow at reformer kunne være lønnsomme, men risikomomenter ville alltid ligge innebygget. Vi vil komme tilbake til dette saksforhold.

Først et annet vesentlig punkt: Reventlows kjente tale i august 1788 på Frederiksborg slott med utdelingen av de 15 første arvefesteskjøter. Såvidt jeg har forstått, var dette første gang i dansk historie at en saks allerfremste embedsmann på en slik måte «trådte ned» til folket. Også i omtalen av den høytideligheten pløyer Holmgaard ny jord, og det i grundig grad. Han refererer Reventlows ord: «Ikke en forøget Indtægt» for kongen, men «Bøndernes Vel skal ... være den vigtigste Genstand» for kommisjonens arbeide. Holmgaard kommenterer: Her «talte han vel ikke direkte usandhed» for han henviste til kommissoriet, men «allerede med fortsættelsen: «Troligen har vi, kongens mænd, søgt at efterkomme denne os glade befaling», nærmede han sig betænkeligt det usande, og reelt må man betegne hans udtalelser som *uvæderheftige, som bevidst sigtende til at sprede tåge over de faktiske forhold*». ⁴⁵ Denne setning er formet akademisk meget dannet, men oversatt til folkelig tale – og slik bør den jo oversettes, for det var jo en tale til folket – så står det vel egentlig her at Reventlow fór med fantestrekker, egentlig med løgn. I litteraturen om Reventlow – fra 1827 av – er det første gang at Rahbeks hyllest til hans «Sandhedskiærlighed» og «ubrødelige Retskaffenhed» er radert vekk. ⁴⁶ Samtidig med denne skarpe personkritikk fastholder Holmgaard at rentekammerets behandling av saken viser at Reventlow flere ganger gikk lenger i sitt arbeide for å verne bøndene enn de to andre organer. Her bør vi holde klart hvilken kildeposisjon vi befinner oss i. Finanskollegiet førte ingen protokoll over sine forhandlinger. Vi savner kunnskap om hvilke standpunkter de enkelte har inntatt. En

annen sak er at vi kan slutte oss til flere standpunkter ut fra de holdninger som vi vet enkelte aktører representerte.⁴⁷ Ut fra den innsikt som vi har der, tror jeg det vil være meget vanskelig å fastholde påstanden om uvederheftig tale. Iallfall tror jeg den må begrunnes langt bedre om den skal kunne fastholdes.

For å belyse det sentrale problem *hensynet til bøndene versus hensynet til statens finanser* redegjør Holmgaard for to skrivelser fra finanskollegiet til rentekammeret, som ikke ble avsendt, og et tredje i samme sak som ble avsendt. I de to første står det at Reventlow hadde meddelt finanskollegiet at reformene er av en slik art og «har det til Hensigt, at idet Bøndernes Vilkår forbedres», vil også kongens inntekter fra disse to amter «få en betydelig Tilvækst». På tross av at det i skrivelserne er formulert slik: «Jeg, Gehejmemaal Grev Reventlow har underrettet Finanskollegium...», så har han ikke medsignert disse to skrivelser. I det brev som ble avsendt, er utelatt ordene om at Reventlow hadde orientert finanskollegiet muntlig, men de to viktige punkter om fordelene for bøndene og øket inntekt for kongen beholdt.⁴⁸ Et viktig punkt i brevet er at kollegiet vil ha en uttalelse fra kammeret om når reformarbeidene (de blir kalt «pågældende Indretninger») kunne ventes avsluttet, slik at utgiftene for statskassen kunne bli «bespart». Svaret på denne forespørsel gir ikke Holmgaard, og selv har jeg ikke funnet den. Men *forespørselen* er i seg selv et uttrykk for den seriøsitet som kollegiet tydeligvis arbeidet ut fra. – Holmgaard gjør det derimot klart at det er Reventlow som ikke har ønsket at de to første skrivelser skulle bli avsendt, for det ligger «nær at antage» at Reventlow ikke ønsket at rentekammeret måtte få vite at han i finanskollegiet så sterkt hadde fremhevet det fiskale motiv: «Det kunne måske skade hans nimbus som bondeven.» Dessuten måtte reformene bli gjennomført «under kraftig fremhævelse af de bondevenlige motiver». Det var nødvendig p.g.a. «tidsånden» og ikke mindre av hensyn til holdningen blant bøndene, og endelig, «og det har i denne forbindelse særlig betydning», av hensyn til «en og anden medarbejder ved reformværket eller embedsbroder i rentekammeret». ⁴⁹ Disse utsagn er klare og greie. Men et felles trekk ved dem er at det er samme tanke som varieres fra «ligger nær at antage», via «kunne måske» til «kanhænde». ⁵⁰ Med denne serie antagelser er det iallfall kommet klart frem at det ikke er et historisk

faktum vi har fått presentert, men forfatterens resonnementer og slutninger. Og det er første gang vi er blitt fortalt at menneskefrykt skal ha bestemt Reventlows adferd.

Min oppfatning av problemet er at jeg kan ikke utstede noen attest om uvederheftighet, før jeg kjenner følgende to faktorer bedre: 1) Hvilke økonomiske – og la oss gå noe videre: hvilke samfunnsmessige – fordeler som reformene medførte for bøndene? 2) Det økonomiske press som finanskollegiet måtte arbeide under. Statens finanser var stadig kollegiets hodepine.

Holmgaards studie avdekker et kjent, men også banalt historisk problem: Det vanskelige med å få fastslått «*wie es eigentlich gewesen ist*» når endel av kildematerialet er utførlig, mens annet mangler. Inntil vi får andre, ikke-offisielle dokumenter – brev, dagboksopptegetninger? – tror jeg det er gunstig, iallfall for meg som nordmann, å følge *Mor Åse's* advarsel til min halvbror *Peer Gynt*: «*Tråd varsomt i Hældet.*»

Peter V. Christensens kritikk av Holmgaard

Såvidt jeg kan se, det er akkurat det *Peter V. Christensen* gjør i sin utførlige 44-siders artikkel fra 1975, tydelig et svar til Holmgaard.⁵¹ Artikkelen bygger på en nitid gjennomgåelse av alle relevante kilder, er meget utførlig og innholdsmettet. Jeg kjenner ingen annen grundig behandling av saksfeltet etter Holmgaards studie.⁵² Christensen går sterkt imot Holmgaards tese om at bøndene fikk så meget høyere avgifter, og sier at skal man beregne disse, kreves at man kjenner tre saksforhold: 1) – at vi kjenner alle bondens avgifter før reformen, «og det gjør vi ikke, da det er umulig at fastsette verdien af naturalydelser som hoveri», 2) vi må kjenne avgiftene etter reformen, og det gjør vi, men 3) vi må også kjenne bondens inntektsstigning som følge av reformen, men den kan ikke beregnes. Christensen konkluderer med at sålenge man ikke kjenner alle inntekter og utgifter i et regnskap, er det ikke forsvarlig å sette opp en slik *pro- et contra*-beregning. Han lar det også stå åpent om bøndene – tross de økede avgifter – ikke fikk en øket realinntekt, «for det må ikke forbigås, at udskiftningen skulle forbedre dyrkningsvilkårene, slik at bøndene kunne betale de økede avgifter»

Christensen er forøvrig enig i at det ble tatt fiskale hensyn, men det kan «med en ikke ringe ret hævdes, at der ikke var tale om en statsmagt med en stærkt voksende appetit. Der blev taget en sikkerhedsmargin, som måske kunne synes stor», men fordelt på alle bønder i de to amter, «er det tvivlsomt, om det kan siges, at den var urimeligt stor. ... De fiskale hensyn, kommissionen tog, kan rettere siges at være, at den så til, at staten ikke satte penge til, og for at sørge for det afsatte den en sikkerhedsmargin. Det kan således konkluderes, at dens handlinger var i smukkeste overensstemmelse med kommissoriets ordlyd, og stort mere kan man ikke forlange». ⁵³ Christensen er også uenig med Holmgaard i hans karakteristikk av Reventlow som uvederheftig propagandamann og har begrunnet sitt syn her.⁵⁴ De to er derimot naturligvis enig om at rentekammeret var mindre restriktivt enn kommisjonen når det gjaldt skjøtevilkårene og avgiftstakstene.⁵⁵

Med Holmgaards og Christensens artikler er det naturlig å trekke to konklusjoner om *rentekammerets* holdning, dets arbeide sett under ett:

For det første en human tenkning, for det andet en vilje til å være nøye med formalia og påpasselig med å eliminere uklarheter som senere kunne skape strid mellom bønder og stat. Begge disse faktorer er klart tydeligere i kammeret enn hos kommisjonen. Det er vel rentekammer-sjefens klo vi merker her.

Tar vi for oss hele *kommisjonsarbeidet og regjeringens holdning*, er det naturlig å gi ordet til Christensen med hans konklusjon: Holmgaards tese at «*statens interesse væsentligst drejede sig om en forøget fortjeneste, synes at være mindre dækkende. Da rentekammeret og kommissionen opdagede, at den forventede forøgelse i nettoudbyttet var blevet større, end de havde forestillet sig, blev der rådet bod herpå ved at ændre omregningen mellem penge og korn, hvorved der blev givet afskald på et væsentligt beløb. Selv om den omregning, der blev godkendt, afveg noget fra gennemsnittet af de sidste 10 års kapitelstakster (men var nogenlunde på niveau med 1787-taksterne), vistest der således god vilje til at undlade at presse bønderne for hårdt.*

Hvis man accepterer, at bønderne ved forhøjelsen betalte for den driftstekniske reform (udskifning m.m.), må man også indrømme, at den vundne fordel for statskassen i virkeligheden slet ikke var så stor, og den ville ikke engang indtræde straks. På denne baggrund var det da også rimeligst samtidig at ændre afgifterne for fæsterne, som driftsteknisk modtog lignende fordele. På denne måde kom begge amters bønder til at betale, og der var således 1300 bønder til at dele udgiften. Specielt når man sammenligner med tidligere selvejekøb, forefalder det ikke rimeligt at erklære, at staten tog sig betalt i urimeligt omfang, og da slet ikke, når den med hele sit værk skabte grundlaget for, at bønderne kunne betale afgifterne.

Til trods herfor var det ikke udelukkende sociale hensyn til bønderne, der drev værket. Det er vist, at staten til de bønder, der efter dens mening var uegnede til at blive arvefæstere, overlod ejendomsret og brugsret, men at disse rettigheder ikke var ubetingede, og de krav, der stilledes til bønderne, gik ud over de krav, der kunne stilles til en selvejer. Forskellige naturalydelse krav, der forefalder alt andet end sociale, falder i virkeligheden godt i tråd med den grundholdning, der var udtrykt i kommissionens kommissorium; der var nok en reformvilje til stede, men det måtte ikke koste staten for meget, ja helst ingenting.

Når dette er sagt, må det dog også konstateres, at der med arvefæstet indførtes et nøye regulert forhold mellom staten og bonden. Foruden udskift-

ningen. som bonden havde betalt for, fik han overladt ejendomsretten, en væsentlig lettelse med hensyn til hoveri og fri lejlighed til at disponere over sin jord og sin tid. Der var skabt en basis for et mere produktivt landbrug, der ville kunne svare de forhøjede afgifter sidenhen, og overgangen var mildnet med overgangsordninger. Indførelsen af denne arvefæsteform i de nordsjællandske amter må følgelig vurderes positivt.Bønderne blev ikke tvunget til at købe sine gårde. Kommissionen kunne have nøjedes med at forhøje fæsteafgifterne uden at uddele skøder. Det økonomiske resultat var blevet det samme.....

Fra starten synes bøndernes interesse i arvefæstet at have været stor, og skønt de statslige krav om indhegning m.m. har virket noget forsinkende, blev langt størstedelen af bønderne arvefæstere i løbet af de første 15 år, og det er næppe helt ved siden af at karakterisere bøndernes interesse som større end statens.»⁵⁶

Efter mitt skjønn dekker denne konklusjon noe vesentlig, ja, i grunnen hovedsaken.

Thorkild Kjærgaard

Thorkild Kjærgaard har gitt oss et verdifullt bilde av både Reventlows tenkemåte og samfunnssyn. Det har han gjort i sin utgave av *Geheime- raad, Greve Reventlows Forslag om Hoverie Væsenet af 11. Febr. 1788*,⁵⁷ – en eminent kildeutgave, med en utførlighet og stor vilje til nøyaktighet i forklaringsnotene. Det er sjelden å møte en slik arbeidsinnsats. Men han gir også et kort riss av historikernes syn på Reventlow: *Reventlows position i dansk historieskrivning og vel også i den almene bevidsthed, som den er formet af skolens historielæreboeger, er i det hele taget temmelig enestående, alene ved at hans skikkelse trods en fremskudt placering i dansk politik ca. 1780–1814 stort set er uomstridt. Hans retlinede karakter, privat og politisk, hans uforbeholdne bondevenlighed, hans samarbejdsevne og -vilje, hans sociale bevidsthed og i det hele taget hans virkes velsignelsesrige og enestående karakter er aldri blevet draget afgørende i tvivl. Hans Rasmussens ord fra 1884 står stort set stadig ved magt: «Reventlow er et af de faa Mennesker, om hvem der intet Ufordelagtigt kan siges».* Kjærgaard går så frem til 1950-årene og sier at en «*mere forbeholden vurdering*» findes hos Holmgaard, men at hans synspunkter «*er diskutert*» av P. V. Christensen.⁵⁸ Kjærgaard selv karakteriserer Reventlow slik: «Set med nutidens øjne var Reventlow livet igennem en krukke»,⁵⁹ m.a.o. affektert, skapaktig, unaturlig. Det er ikke så interessant når historikere tegner bildet av fortidens kvinner og menn sett med nutidens øyne. Jeg går ikke nærmere inn på denne karakteristik for det er umulig å ta den alvorlig, ganske enkelt fordi kildene gir ingen hjemmel for den. Jeg slutter meg bare til Holmgaard som har imøtegått den akademisk avbalansert slik: Kjærgaard «går for vidt ved at hævde» dette.⁶⁰ Og til Skrubbeltrang som fyrig avviser karakteristikken, som værende uten nærkontakt med den historiske virkelighet.⁶¹

Et viktig punkt er derimot Kjærgaards karakteristik av Reventlow: «*i sit syn på de laveste klasser i samfundet kunne han være foragttende*».⁶² Uvegerlig stusser man, for det er jo alment kjent at i skolekommisjonen reagerte Reventlow voldsomt mot hertug *Frederik Christian* som delte folket inn i siviliserte og usiviliserte.⁶³ Kjærgaards oppfatning

bryter også helt med den kunnskap vi idag har om Reventlows skole-syn og -innsats.⁶⁴

Sin oppfatning om det menneskeforaktende i Reventlows livssyn har Kjærgaard funnet der Reventlow drøfter det alvorlige samfunnsproblem, – om man kunne gi «Bonden Hug», og han mener Reventlow gikk inn for det. Kjærgaards bruk av kildene her er det nødvendig å se nærmere på. Han henviser til to formuleringer av Reventlow. Vi tar den siste først:

«Jeg vilde ønske, at Hug, som af alle Straffe er den uædelste, den som synes mest at fornedre Mennesket, aldeles kunde afskaffes. Men Erfaringen har lært mig, at der findes Bønderkarle, som ere for fattige til at straffes paa Pungen, ingen Følelse have af Ære, og derved ere ondskabsfulde og lade, saa der intet Middel er til at holde dem i Orden uden Ladefogdens Pidsk. Jeg haaber, at naar Fødestavnsbaandet i endeel Aar har været ophævet, og Virkningen af forbedrede Skole Anstalter kan begynde at viise sig, da denne ubehagelige Straf ogsaa kan ophæves. Men nu for Tiiden tør jeg ikke raade hertil, og det er meget nødvendigt, at saadanne ondartede og uoplyste Folk holdes i en legemlig Frygt.»⁶⁵

Her er altså Reventlows grunnsyn, og det sier altså det stikk mot-satte. Det er forøvrig ganske illustrerende at også når det gjelder å mestre dette samfunnsproblem, setter Reventlow sin lit til skolen ! Og han gjør det over 100 år før korporlig straff ble avskaffet iallfall i norsk skole. Men så til det annet punkt: Reventlow måtte erkjenne at slik samfunnet var, var tiden ikke inne til at «Hug» og «Rap» kunne helt avskaffes. Da Reventlow skrev i 1788, kunne alle som hadde med bønder å gjøre – «Jordegods-Ejeren, hans Sønner, Forvalteren, Skriverkarlen, Ladefogden, Skovrideren, Skovfogden, Udrideren « – gi bonden hugg.⁶⁶ Denne praksis ville Reventlow ha strammet kraftig inn. Korporlig straff måtte bare kunne bli brukt overfor tjenestefolkene «*naar de groveligen forsee sig*», og da kun av jordegodseieren og hans forvalter eller «*paa deres Befaling*» av ladefogden. Misbrukte noen sin makt her, skulle de straffes, som om de hadde slått en fremmed. For ungdom i «slyngelalderen» kunne vel ladefogden «*vel paa sin egen Haand have Ret til at give et Rap, naar de ere overgivne*». Men altså ikke hugg. Det er denne kilde Kjærgaard tolker dithen at Reventlow var menneske-foraktende når det gjaldt de laveste klasser i samfunnet.⁶⁷

Efter mitt skjønn er denne måte å lese kilder på *en tolkning in absurdum*. –

Reventlows holdning her kan settes i relieff ved en begivenhet 116 år senere i Danmarks historie: Da fremsatte justisminister *Alberti* et forslag om å innføre prylestraff for grov vold, – *og fikk det vedtatt*. Forslaget gav gjenlyd, også i Norge. Bjørnson uttalte, helt i Reventlows ånd: «I al legemlig Avstraffelse er der en Fornedring, som kan virke skjæbnesvangert.» Men også Bjørnson aksepterte pryl i *ett* tilfelle, dog for en annen forbrytelse enn hos Reventlow: «Der er bare een Slags Forbrydere, for hvem Pryl er den rette Straf, – Voldtagere.»⁶⁸

Reventlow glemte ikke husmennene. Det har Skrubbeltrang påpekt: «Men indflydelsesrige godsejere tænkte anderledes.»⁶⁹ Kjærgaard har også fortalt oss det, dog ikke med sine egne ord, men ved å gjengi Reventlows: Ikke bare gårdmennes, men også husmennes hoveri bør bestemmes nøye, sier han og føyer til: Husmennene, for hvem «*vore Love hidindtil saa godt som slet ikke har sørget, og som dog udgiøre den talrigste Deel af Bondestanden, bør nu ogsaa nyde godt af vor Konges milde Omsorg for denne Stand*». Til overmål ble dette hoveri ofte fastsatt slik at det ble «*Husmanden til ubillig Byrde*», om vi skal tro Reventlow.⁷⁰

I kildeutgaven konkluderer Kjærgaard sitt syn på Reventlow med å si at det synes mest rimelig å se på ham «*som en mand, der var indstillet på reformer og fornyelse*», men at hans «*faste forankring i det gamle stands-samfund ikke bør underkendes*». Den første formulering er noe merkelig, når vi vet at han ikke bare var innstillet på reformer, men gjennomførte ikke få. Dette er da vitterlig et faktum hva enten vi følger ham på hans egne godser, eller følger ham som sjef for rentekammeret, eller som kommisjonsmedlem.

Formulering nr. 2 har denne begrunnelse: Hans avstamning, utdanning, eiendommer, hans embeder med store inntekter og «*luksuriøse livsstil med mange tjenestefolk*». ⁷¹ Men disse faktorer kan dog ikke gi grunnlag for den slutning Kjærgaard har trukket. En mere fruktbar problemstilling ville vært: Hvordan skal det forklares at Reventlow på tross av sin bakgrunn og sosiale posisjon gikk inn for landbruks- og skolereformer med det klare sikte:

Heve den jevne manns sosiale stilling, – legge grunnlaget for et helt nytt samfunn?

Betenkningen må sies å ha fem røde tråder: 1) Avskaffe all vilkårlighet, 2) avskaffe urett, 3) alt hoveri skal være tydelig fastsatt, 4) bedre arbeidsforhold for bøndene slik at landet kan få et mere moderne landbruk, og 5) klare straffer for dem som bryter ordningene, det være seg bønder som unnlater å oppfylle sine plikter, eller jordegodseiere som benyttet seg av sin makt til å krenke lov og forskrifter. Reventlows forslag til straffer er mildere enn hans samtids. Flere ganger henviser han da også til Struensee-anordningen (20.2.1771), – som i særlig grad var reformpioneren *G. C. Oeders* verk. Uten tvil ser Reventlow denne anordning som den inntil da beste ordning av hoveriet. Beklageligvis hadde Guldberg i 1773 annullert «*mange nyttige Bestemmelser*» i 1771-anordningen. Men Reventlow går lenger enn 1771: Han vil ha totalforbud mot å overføre hoveri fra ett år til et annet. Her hadde Oeder/Struensee kun et partielt forbud. Han ville også stramme inn på barnarbeide: Ungdom – «*smaae Hovbud*» – kunne utføre hoveriarbeide. Korntresking måtte ikke utføres av barn, «*da de utaaeligen derved forsømmes i deres Skolegang*», som foregikk samtidig med treskingen.⁷²

Sett i sin helhet må betenkningen i eminent grad sies å være et skrift til fordel for bonden. Reventlow skrev den i lys av det som for ham var tidens store tanke og som han uttrykte slik: «*at forskaffe Bønderne, foruden Navnet af frie Folk, alle frie Folk tilkommende Rettigheder*». Denne tanke presiserer han: Hoveri må «*ikke blive Bonden unødvendigen byrdefulde og en Vej til hans Fornærmelse*». I vår tid ville vel dette siste uttrykk ha hett: – ikke krenket hans rettigheter som menneske. Reventlows radikale holdning får ett av sine klareste utsagn i at lover, anordninger ikke er nok: Alt hoveri som grunner seg på festebrev, og som ikke strider mot anordningene, skal ansees som lovlig «*naar det ikke overskrider Bøndernes Evne; thi da er Contracten aabenbar ugyldig*», – utsagnet har adresse til de godseiere som hadde benyttet sin sosiale eller økonomiske maktstilling til å stille strenge krav, ikke til noen andre. Men det må sies å være en meget sterk uttalelse av en eneveldets mann når han setter *bondens evne* opp som en grense for loven.⁷³ Disse tre utsagn kan stå som betenkningens nøkkelord.

Også denne medalje hadde en revers: Det fantes godseiere som var falt som offer for uklarhet og mangelen på klare bestemmelser. Myn-

dighetene måtte ikke gå for hardt frem mot disse. Det kunne også skape uholdbare driftstilstander om bøndene holdt for hardt på sin rett. Reventlow går endog så langt som til å si at selv om bøndene var blitt pålagt for meget arbeide og dette var «*af Betydenhed*», skulle bøndene likevel pålegges det i 2–4 år, slik at godseieren fikk tid til å foreta de nødvendige foranstaltninger. Reventlows tanke her kan selvfølgelig lett tolkes som unnfallenhet overfor mektige godseiere. Men den kan også tolkes som vilje til å se en sak fra to sider og ønske om å balansere når begge parter mente å ha sikre kort på hånden. Jeg finner det mest rimelig å tolke utsagnet i et videre perspektiv: Han fryktet kaos om alle stod beinhardt på sin rett. *Navigare necesse est.*

Ett enkelt punkt fortjener spesiell oppmerksomhet, – her var Reventlow nemlig uenig med «adskillige» av sine kampfeller: Etter år 1800, når stavnsbåndet var helt opphørt, skulle det stå godseieren fritt å øke hoveriet når han kunne få festere som var villige til det, og tilsvarende: han måtte nøye seg med mindre hoveri hvis han ikke fikk festere. Også her ønsket Reventlow samfunnsstyring: Kontroll skulle føres enten av amtmennene eller av kommisjoner. Med denne sikkerhetsventil følte han seg sikker i sin sak, for etter 1800 ville nesten ingen våge å forhøye hoveriet, og om noen våget det, ville de ikke få festere. Kontraktene kunne overlates til kontrahentenes frie vilje «*deels for at stoppe Munden paa dem, som beskyldte vor Commission, at den indskrænker Jordegods-Ejernes [Rettigheder], ligesom den udvider Bøndernes*», men også for å gå klar av de mangfoldige tvilsomme tilfeller ved at hoveriet ble endret på grunn av forskjellige måter å dyrke jorden på. Kommisjoner og kollegier var overbelastet allerede, og man måtte «*vogte sig for, at Frygt for et mueligt, men ikke rimeligt Onde, ikke hindrer et virkeligt Gode....*».⁷⁴

Reventlows bondevennlighet viste seg også i forarbeidene til den viktige forordning av 15. juni 1792. Her gikk han imot sin gode venn V. A. Hansen og inntok et mere radikalt, bondevennlig standpunkt. «Reventlow ønskede det bevist, hvorvidt bønder ved udskiftningen havde opnået større fordele, end renterne ville beløbe sig til. Var dette ikke tilfældet, burde godsets ejer betale alle omkostningerne.»⁷⁵

Reventlow:

Økonomi

Kjærgaard er også Reventlows biograf i den siste utgaven av Dansk biografisk leksikon (1982). Naturlig nok gir han et resymé av tidligere historikers syn, og kommenterer: «Man har opfattet hans indsats ud fra en ideel synsvinkel; ikke mindst er hans landbopolitik blevet fremhævet som et sjældent eksempel på idealistisk virksomhed. « Men føyer så til: «*Det turde imidlertid være et spørgsmål om det ikke slet og ret er R.s egen selviscenesættelse man herved viderebringer.*»⁷⁶

En leksikon-biograf behøver som kjent aldri oppgi sine kilder spesielt, kun generelt. Etter å ha gjennomgått de kilder han oppgir, har jeg ikke greid å finne *i en eneste én* av dem noe som begrunner det siterte. Den eneste jeg eventuelt kunne tenke meg, måtte være Holmgaards med hans omtale av propagandisten Reventlow, som altså P. V. Christensen har imøtegått, etter mitt skjønn tilfredsstillende.⁷⁷ Men som total karakteristikk av Reventlows landbopolitikk, kan det dog ikke være Holmgaard som er kilden. Jeg tror vi lar jakten bero. Det siterte avsnitt er jo heller ikke en regulær del av en presentasjon av en personlighets liv, men et uttrykk for en historietolkning. Kanskje må det sees som ett eksempel på det Holmgaard har kalt Kjærgaards «Rasmus Modsat-holdninger».⁷⁸

Vi går over til to saksfelter som begge er sentrale for å forstå Reventlow. Det ene gjelder økonomi, det andre utdanning og livssyn. Vi tar det økonomiske først.

Det er nemlig nødvendig å knytte *landbopolitikken* sammen med statens *finanspolitikk*, uavhengig av at Kjærgaard anfører at Reventlow er medansvarlig for den ekspansive kredittpolitikk etter 1784, «som bl.a. førte til opprettelse af Kreditkassen», Schimmelmann og Reventlow var som kjent de to ledende i denne bank. Dens oppgave var *kun* å yde lån til landbruk og bergverk. Feldbæk har fortalt oss at banken spilte langt fra hovedrollen m.h.t. finansiering av reformene. Egenkapital eller private långivere var de viktigste lånekilder.⁷⁹ Men i sammenheng med Feldbæks presisering bør vi gi ordet til *A. S. Ørsted*. I 1852 behandlet

han landboreformene i relasjon til Creditkassens virksomhet:

«...den Iver, Regjeringen herved viste for at fremme slige Foretagender, og de Erfaringer, der vandtes om disses gavnlige Følger, virkede i flere Maader som Opmuntring til, hvor Hjelp ei kunde faaes af Creditkassen, ad andre Veje at søge de fornødne Midler til lignende Foretagenders Iværksættelse.»⁸⁰

Efter mitt skjønn gir Ørsted her en verdifull presisering. Krefter som har det samme mål, påvirker hverandre, selv om de ikke er avhengig av hverandre. Man kan komme skjevt ut, om man ikke legger vekt på det *kreftenes samspill* som Ørsted her betoner.

Vi har grunn til å tro at direksjonen førte en nøktern bankpolitikk. Det må vi kunne slutte av de to lederes generelle holdning til finansspørsmål, og av Reventlows etikk, hans strenghet. Dessuten var det satt opp klare prosedyreregler: Bøndenes «Omstændigheder» skulle vurderes. Det skulle også prisnivået og søkerens betalingsevne. Her var premissene lagt for viktige kontrolloppgaver. Det arbeidet ble lagt på amtmennene. Igjen: Regjeringen styrket sin makt. Og banken brukte sin, også som pressmiddel for å fremme selveie eller arvefeste.⁸¹ Men hvem fikk lån i Creditkassen? Hvem var disse som ikke hadde egen eller andres private kapital å støtte seg til? Hadde banken – og senere Enkekassen – også et sosialt siktepunkt i sin politikk? En undersøkelse her vil kaste lys over to forhold: Bankens utlånspolitikk og dansk landbruks status. Foreløbig vet vi dette om bankens politikk 1789–93

Lån til forbedringer på godseierjord og utskifting av festegårdsjord:	327.000 rdl.
Lån til festebønders kjøp av festegårder:	101.000
Andre lån (bl.a. til prester):	50.000
Lån til bergverk og bønder i Norge	78.000

– altså et samlet tall på over en 1/2 mill. rdl., men holder vi nordmennene utenfor, er støtten til dansk landbruk 478.000 rdl.. Med utlån på over 1/2 mill. rdl. fra 1789 til 1793 kan ikke banken ha spilt en helt ubetydelig rolle. Vi har *in mente* at i samme tidsrom fikk landbruket bevilgninger også direkte fra statskassen med 280.497 rdl..⁸²

Utdannelse – livssyn

Så det intellektuelle: Alle Kjærgaards biografi-data er nøyaktige. De er også riktige, men vi får ikke et klart bilde av Reventlows personlighet, hans politiske helhetssyn, hans åndelige fysiognomi om man vil. Kanskje er disse ord urettferdige mot Kjærgaard. Grunnen kan være den plass redaksjonen har tilmålt ham. Dette ankepunkt gjelder forøvrig også Hans Jensens biografi fra 1940. Det er iallfall nødvendig å utfylle Kjærgaards knappe ord om hans utdanning og om hans *dannelses særpreg*.

Fra sin tidligste skoletid hadde han selvfølgelig hatt betydelige lærere. Det hørte med til enhver adelsønns privilegium. I gymnasiet i Altona var den kjente tyske pedagog *J. B. Basedow* en av dem. I sin bok fra 1764 påpeker Basedow at i landdistriktene hadde man forsømt oppdragelsen av de laveste sosiale klasser, og det er ikke vanskelig å finne Basedows skoletanker igjen hos Reventlow-brødrene.⁸³

Fra Altona gikk veien til Sorø. Der var Reventlow fra sitt 16. til 18. år (1764–66), hele tiden med den tyskfødte dr. med. og prest *Carl Wendt* som sin hovmester.⁸⁴ Wendt ble hans venn for livet, – og reformmedarbeider. *Andreas Schytte* ble hans lærer i statsvitenskap, og satte dype spor i det unge sinn. Reventlow bar med seg en liste over de gode personer han hadde møtt. Schytte stod på den. Det forteller meget, for i politisk tenkning skilte de lag. Schytte ble Guldberg-tilhenger, men Reventlow glemte aldri at Schytte hadde vært hans første akademiske veileder og hadde satt *staten* i sentrum for den unges bevissthet. Schytte gjorde ham også kjent med *L'esprit des lois*. Men Reventlow sluttet seg ikke til tanken om tredeling av makten, i det hele tatt ikke. Han forble eneveldets mann. Han var bundet til å arbeide innenfor dets grenser. Men dette var et enevelde hvor en vesentlig del av maktutøvelsen lå hos kollegiesjefen, i kollegiestyret og i kommisjonene. Og et enevelde hvor maktens menn la stor vekt på å vinne opinionen for sin sak. Men han er også den «eneveldets mann» som ved sin skole-innsats var med på å undergrave fundamentet for eneveldet.

I Sorø-tiden hentet han impulser. Han fikk verdifull innsikt i Englands statsskikk. En ny verden hadde åpnet seg. Leipzig ble hans universitetsby. Spesielt tre menn ble her bestemmende for hans livs ret-

ning: Hans lærer i klassiske fag, teologen *J. L. Ernesti*, etikkprofessoren *C. F. Gellert* og filosofen *Chr. Garve*. Ernesti står som en banebryter for den historiske bibelkritikk. Vi vet ikke om Reventlow har hørt hans forelesninger, men kjent med hans syn må han vel ha vært.⁸⁵ Vi vet at Gellerts etikkssyn fikk en særlig betydning for Reventlow. En av Gellerts maksimer var: «Anstreng deg for å vinne en tydelig, grundig og fullstendig erkjennelse av dine plikter.» Garve hadde skrevet en bok om bondens stilling. Hans hovedinteresse var stats- og samfunnsforhold, og han var sterkt påvirket av frihetsideene fra England.⁸⁶

I det hele er det naturrett og opplysningsfilosofi som blir Reventlows tankeverden. Men han stod fjernt fra Voltaire. Reventlow lot sitt opplysningsyn bli en *enhet* med en aktiv kristen holdning. Reforminnsats og kristentro var to sider av samme sak: «Im Weinberge Gottes arbeite ich, es sey auf dem Lande oder in der Rente Kammer, und arbeiten will ich, so lange es Tag ist.»⁸⁷ Han tok avstand fra en kristendomsform som trakk menneskene bort fra samfunnslivet og inn i bedehusisolasjon, for «vort Lys skal skinne iblandt Mennesker.»⁸⁸ Reventlow kunne av helt hjerte hylle Schillers lengsel om *Alle Menschen werden Brüder*. For Reventlow var denne tanke ingen drøm, men en bærebjelke i hans menneskesyn lenge før Schiller skrev *Lied an die Freude* (1785/86). I skolekommisjonen stod han, som nevnt, fjernt fra hertug Frederik Christian og protesterte kraftig da denne delte inn menneskene i de siviliserte og de usiviliserte,⁸⁹ et brudd med det syn at alle mennesker er brødre. Ikke minst her kom Reventlow i konflikt med mange av sine adelige standsfeller, og andre, som manglet denne tanke som forpliktende. Reventlow var ingen teoretiker.⁹⁰ Men rent filosofisk fant han vel en åndsfelle i den 14 år yngre Fichte med hans monisme: Verdens grunnprinsipp er av åndelig art. For Reventlow-Schimmelmänn-kretsen var Fichte en sentral person allerede fra 1790-årene,⁹¹ – i juli 1807 avlegger han også besøk hos Schimmelmänn og Reventlow.⁹² Hva Reventlow angår, hans helhetssyn var formet lenge før Fichte presenterte sin vitenskapslære (1794–97).

Ut fra Reventlows syn var det ingen motsetning mellom ånd og materie. Veibygging og kirkebygging var to sider av samme sak. Reform av bondesamfunnet og reisning av skoler likeså. Denne enhet er verd å presisere siden hans embedshverv var knyttet til de såkalte

«materielle» departementer. Hans helhetstenkning viste seg også i hans syn på statens tre deler. Alle var likeverdige og derfor like viktige. Ny matrikkel for Norge var like vesentlig som en ny for Danmark.⁹³ I hele sin embedstid holdt han fast på helstatstanken. «Brødre er vi alle, nordmenn, dansker og slesvig-holstenere», sier han i juni 1813. Kiel-freden var derfor et hardt slag for ham, selv om han psykisk må ha vært godt forberedt. Han hadde jo lenge innsett at kongens politikk gikk *ad undas*. Reventlow viste stor glede over Norges motstand mot Kielfreden og viljen til ikke å underkaste seg Sverige. Det er vel derfor et nytt trekk som kommer frem i Reventlow-kretsen våren 1814: Helstaten hadde bestått av to selvstendige kongeriker som hadde rett til å bestemme over sin skjebne. Men samtidig holder han i 1814 fast ved sin hovedtanke: «Vi er kun ett Folk.»⁹⁴ *La raison d'être* for 40 års arbeide lå jo her.

Jeg synes å se en motsetning i Reventlows tankeverden her, men det kan være at en motsetning bare er tilsynelatende. Om dansker og nordmenn utgjorde ett folk, var bruddet ikke folkenes ansvar. Det kan heller ikke være noen tvil om at Reventlow hadde sin varme sympati hos det tyske folk da det reiste seg mot tyrannen. Stormaktenes diktat i 1813–14 var for ham et nakent maktsprog, som hans pasifistiske sinn reiste seg i protest mot. Reventlow så *nasjonalitetsfølelse* som en verdi, *nasjonalstolthet*⁹⁵ var det ikke. Det er merkelig, skriver han i 1818, at mens ethvert godt menneske anser seg forpliktet til å bekjempe egen stolthet, så vil de fleste ikke bare *ikke* bekjempe nasjonalstolthet, men hyller den og ofrer til den.⁹⁶ Hans distinksjon her avdekker en annen side av hans livssyn: Han kjente skillet mellom grunnverdier og låneverdier. Også her var han på linje med Fichte, slik denne gav sine tanker uttrykk vinteren 1807–08 i de kraftfulle Berlinforelesninger «*Reden an die deutsche Nation.*»⁹⁷

Reventlows helhetssyn viser seg også i at det er vanskelig å peke på ett samfunnsfelt som han stod fremmed overfor. I flukt med hans skoleinnsats kom hans virke for kunst og videnskap. Han gav solid støtte til den unge Bertel Thorvaldsen, 22 år yngre var han. Livet langt bevarte billedhuggeren sin takknemlighet overfor mesenen.⁹⁸ Gjennom 28 år var Reventlow den ene av direktører i *Fonden ad Usus Publicos*, forøvrig hele tiden sammen med Schimmelman. Opprinnelig (1765)

hadde Fonden som formål å yde gratifikasjoner og finansiere flere offentlige foranstaltninger. *Fra 1784* ydet den tilskudd til kunst, undervisning og folkeopplysning.⁹⁹ Schimmelman først og så Reventlow innledet også her en ny epoke.

Herfra var veien kort til Universitetets og Communitetets økonomi. Den praktiske jordbruksmann sørget for at stiftelsene fikk en langt bedre avkastning av formuen, jord og tiende.¹⁰⁰

200-årsjubileet 1988 – Ole Feldbæk

200-årsjubileet i 1988 oppviste ikke en slik bredde i forskerinnnsats som 100 års-jubileet. Til gjengjeld fikk vi et insiterende arbeide av *Ole Feldbæk*, formet utfordrende i en levende Brandes-tradisjon om å *sette problemene under debatt*.¹⁰¹ Feldbæks hovedtese er denne: På basis av den seneste forskning er det nu «*ved at tegne sig konturerne af en ny opfattelse af landboreformerne, så enkel og selvfølgelig, at det føles helt beklemmende at pege på den som ny. Nemlig, at der snarere end traditionens opfattelse af reformer fra oven: af et kongebud, synes at være tale om reformer fra neden: at agrarsamfundets omdannelse skete på dets eget initiativ og for egen kraft*». ¹⁰²

La det rent parentetisk være sagt at tesen er ikke sammenfallende med samme forfatters fremstilling ti år tidligere,¹⁰³ men enhver parentes er underordnet noe viktigere. La meg gi den honnør at her er en mann som hører med i den fine åndstradisjon som *Aasmund Olavsson Vinje* uttrykte slik: «Eg er ein ærleg mann. Eg skifter meining.»

Men før vi vurderer tesen, har vi innledningsvis spørsmål til to punkter: Hvis landbosamfunnet omdannet seg selv utelukkende for egen kraft, hvorfor ble det da *gjennom år* så store motsetninger, så betydelige konflikter mellom partene og innett forbitrelse mot reformenes menn? Regjeringen ble jo ikke sprengt i 1788 fordi regjeringens flertall hadde gått inn for en revolusjonær politikk. Men 1788-agendaen var tilstrekkelig revolusjonær for konservative godseiere. De forstod hva klokken var slagen. Bare det faktum at regjeringen vedtok å nedsette den store landbokommisjon, var nok til å skape stor frykt for fremtiden.

Det andre gjelder Feldbæks undring over at ikke før i juli 1786 – mer enn 2 år etter statskuppet – fant rentekammerets «ambitiøse chef» tiden inne til å foreslå for kronprinsen å nedsette en landbokommisjon.¹⁰⁴ Formuleringen er noe påfallende. Ingen vet bedre enn Feldbæk at allerede tre måneder etter kuppet gav kronprinsen klarsignal for den lille landbokommisjon. Tidligere har også Feldbæk gitt behørig plass til den. Om den kun gjaldt kronens gods, var den et ledd i en reformpolitikk. Signalene – eller for de konservative: varselslampene – var tydelige.¹⁰⁵ – Feldbæk finner det også underlig at Reventlow

ventet så lenge med å få opprettet den store landbokkommissjon, tydeligvis av frykt for godseierne «*hvis uvilje mod reformer*» styret var inderlig klar over. Samtidig fremstår hans undring over at kronprinsen og hans menn våget å ta «*en frontal kollisjon*» med de sterke godseiere. Jeg finner det vanskelig å forene disse to siste utsagn. Nettopp stillet overfor motvillige godseiere var det vel naturlig – eller nødvendig – at man måtte gå skrittvis frem, fra Den lille til Den store kommissjon. Iallfall måtte en politiker som hadde satt seg et mål, gjøre det.

Nært forbundet med dette problem, er spørsmålet om hvilke *motiver* 1784-statskuppets hovedaktører hadde. De «havde således ikke en politik – udover den at gribe og fastholde magten», sier Feldbæk.¹⁰⁶ Vel, *coup d'État*-mennene hadde iallfall det klare mål å knekke en hoffmakt, flytte det politiske maktsentrum fra hoff og kabinett tilbake til der det skulle være, i geheimstatsrådet.¹⁰⁷

Jeg tror Feldbæk *årgang 1982* har truffet noe vesentlig når han sier: «*Det nye styre var indstillet på at føre en anden og mere aktiv krongodspolitik. Det betragtede ikke «frihed og eiendom» som et tilstrækkeligt mål. Det ønskede også at gå aktivt ind i det praktiske reformarbejde, dels for at sikre en driftsmæssigt forsvarlig omlægning og dels for at demonstrere sine sociale og politiske ideer med landboreformerne over for godsejere og opinion.*»¹⁰⁸

Stillet overfor temaet landbosamfunnets iboende kraft *versus* regjeringens reformpolitikk, gir Feldbæk i *1992* uttrykk for at der ser han et problem. Det problemet stikker dypt. Ellers ville han ikke i løpet av 4 sider uttrykt det 3 ganger, – med variasjon i ordbruk, men realiteten er den samme: 1) Eneveldet og reformpolitikerne kan ikke tenkes ut av reformene. 2) De styrende kan ikke tenkes ut av et begivenhetsforløp som styrket eneveldet både som stats- og styreform. Og: 3) Det mest påtrengende spørsmål er «*hvor i reformkomplekset den danske enevælde så skal indplaceres*».

Feldbæk *årgang 1992* rammer inn problemet på denne måte: «*På en række områder påvirkede statsmagten reformernes indhold, retning og tempo. Men enevælden synes konstant at have befundet sig i begivenhedernes periferi, ikke i deres centrum. Den afgørende drivkraft var en enighed mellem godsejere og bønder om, at reformerne var både nødvendige og ønskelige – samt enighed om hvad parterne hver for sig skulle yde.*»¹⁰⁹

Skal vi trenge inn i komplekset, er det gunstig å få slått fast hva vi er enig om. Allerførst det som *V. Falbe Hansen* fortalte oss i 1888: De økonomiske forutsetninger for reformene er høykonjunkturen som satte inn fra ca. 1745. Like uomtvistelig er at denne nye oppgangstid hadde sitt utgangspunkt i internasjonale forhold. Vesentlig er også at allerede fra 1730-årene av presenterer statens ledere tanker for en ny økonomisk politikk, – instrumentet er det nye økonomi- og kommercekollegiet fra 1735. Reformen begynner i Holsten i 1740-årene på *Hans Rantzau* Aschebergs godser. Fra Holstens kobbelfruk sprer tanken om utskiftning og modernisering seg nordover, også over Kongeåen. Og med *innvandrere* som *A. G. Moltke* (1710–92) kommer nye tanker og ny jordbruksdrift inn i det danske samfunn. Først og fremst han er mannen bak oppfordringen til offentligheten om å uttale seg om alt som kan fremme landets velstand. Virkningen viste seg raskt i en mengde avhandlinger. Tydeligere kunne det ikke sees at en ny tid var i anmarsj. Moltke er også en av de første som innfører det holstenske kobbelfruk på sitt Sjællandsgods. Fra sin ungdom hadde han vært nært knyttet til kronprins *Frederik*, og kort etter tronskiftet i 1746 lanserer han planer for ham om en ny politikk for landbruket. Det går hele 11 år før Moltke får satt ut i livet sin plan om en landbokkommissjon (1757–67). Forteller det endel om styrken hos de konservative krefter? I løpet av 15 måneder (1758–60) kom de tre viktige forordninger om innskrenkninger av jordfellesskapet. Samtidig sørget regjeringen for å få fjernet den viktige bremsekloss i Danske Lov som hadde hindret reformvennlige ønsker om modernisering.

Sentralt i reformarbeidet er også forordningen av 15. mai 1761 som bidro til at alle gårder i en landsby kom på en enkelt eiers hånd. Regjeringen kunne også bruke sterke virkemidler og bryte med grunnleggende rettsprinsipper. Det skjedde i forordningens første paragraf som truet godseiere med konfiskasjon uten lov og dom for dem som ikke overholdt loven.¹¹⁰ Sågodtsom samtidig med dette kommer det radikalt nye med *innføring av arvefestet*. Her trer samfunnets spisser frem på rekke og rad: Sophie Magdalene (fra 1759), som hadde reformmannen *Christian G. Stolberg* som rådgiver. To faktorer bestemte hennes reformer: Et ønske om fordel for bøndene; et behov for å komme ut av økonomiske problemer; etter henne kom København (Bistrup gods fra

1763), Bernstorff'erne (fra 1765) og kongen med arvefeste for feste-bøndene på Københavns rytterdistrikter (1766). Det nye i rettsforholdet mellom eier og bruker «blev dog ikke iværksat af bønderne. De blev sat i gang af medlemmer af den politiske ledelse og af kredse i nær tilknytning hertil». Men bøndene kom med. Fra ca. 1760 tar de selv initiativet til å få endret eiendomsforholdene. Det begynte med en liten herregård på Jylland som gikk på auksjon. Det fortsatte med en mengde andre kjøp i Vest- og Nordjylland, som i avgjørende grad endret halvøens eiendoms- og driftsforhold. ¹¹¹

De tidlige reformer fra 1730-årene

Landhusholdningsselskapet

Danmark mister sin *Ludvig Holberg* samtidig som landet mere og mere blir preget av tidens nye tidsskrifter og ikke minst selskaper. Tidens tanker tvang frem også ett for landbruk. England og Kontinentet gav den første impuls. Den neste gav Slesvigs «Ager-Akademi» fra 1762, – A. G. Moltke blir formann. Og i 1769 får Danmark et verdifullt instrument i *Det kgl danske Landhusholdningsselskab*, – med J. H. E. Bernstorff som første president. Fra og med stiftelsen ble det et sentralt forum med innflytelse. Selskapet stod utenfor de politiske kamper, og kongen gav tilskudd. Fra sin første virksomhet av var det opptatt av tekniske forbedringer.¹¹² Det ble et bindeledd mellom reformvennlige og kollegiene. Disse innhentet betenknninger fra selskapet. Dets råd fikk betydning.

De private godsreformer etter 1760 fikk sine virkninger også i statsledelsen. Det ligger *reformvilje* bak når regjeringen i 1768 oppretter *Generallandvesenskollegiet*¹¹³ – med A. G. Moltke som preses, medlemmene var blant landets fremste menn, men det var sterke motsetninger mellom dem: Reformmenn ved siden av reformmotstandere. Kollegiets plass i statssystemet, eller om man vil: hvilken betydning det ble tillagt, kom til uttrykk ved at det hadde forestillingsrett til kongen. Alle landbruksspørsmål sorterte nu under dette kollegium. Implisitt i det lå kollegiets tilsynsoppgave med hele landvesenet. Ganske omgående gav da kollegiet også pålegg til amtmenn, grever og baroner om å sende inn beretninger om utskiftningen, *status praesens* om man vil. Kollegiets neste fremstøt var forarbeidene til loven i juli 1768 om en systematisk landmåling.¹¹⁴ Ved den fikk kollegiet ny innsikt og viktige opplysninger om landbruket generelt og utskiftningen spesielt. Et hovedpunkt for kollegiet var å få videreført arbeidet med å få opphevet «det skadelige Fællesskab». Arvefeste eller selveie skulle prioriteres, i første rekke gjaldt det krongods og offentlige stiftelsers gods.¹¹⁵

Henrik Stampe

Hoveriet måtte bli ett av hovedspørsmålene for kollegiet, drøftelser som resulterte i forordningen av 6.mai 1769. Alle gir vel Skrubbeltrang rett i at denne lov med den sterke programtittel *bestemmelse av hoveriet*, greide ikke å redusere hoveriet i nevneverdig grad. Slik kollegiet var sammensatt, måtte det på forhånd være klart at her ville det være uenighet blant medlemmene. Fra forarbeidene er det verd å trekke frem to viktige punkter: *Det første* er at kollegiet drøfter *hoverivilkårligheten*: «Det bør anses som Misbrug, at Bonden lever i bestandig Uvisshed om sine Pligter.» Frihetsmannen *Henrik Stampe* er en hovedmann her. *Det andre* er kollegiets *vedtak* om at hoveriet skulle fastsettes til et bestemt antall dager. Også her står Stampe som en varm talsmann. Men denne beslutning kom ikke med i forordningen. På veien fra kollegium til konsejl dominerte godseierinteressene, og de dominerer forordningen.¹¹⁶

Det kan være uklart, men det er rimelig å tro at kollegiets opprinnelige hensikt med å utarbeide forarbeidene til en ny lov, var å få redusert hoveriet, men at vel så viktig var å få bukt med uroen blant bøndene.¹¹⁷ Å redusere bondeuroen må ha kommet stadig mere i forgrunnen. Derfor balansegangen, derfor forsiktigheten: Forordningen *peker på måter* å lette hoveribyrdene på. For å få redusert hoveriet ble det *anbefalt* å innføre kobbeltbruk, og man *appellerte* til godseierne om å være moderate i sine hoverikrav. Men det ble overlatt til godseierne å fastsette antall hoveridager. I det hele et magert resultat for bøndene. Denne magerhet fikk dog et motstykke i forordningens krav om at det skulle innføres reglementer for hoveriet.¹¹⁸ Hoverisaken kunne ikke løses av en regjering når det ikke stod sterkere politisk kraft *bak*, og var sterkere innhold *i* forordningen. Dessuten manglet regjeringen det nødvendige kontrollapparat. En elementær politisk lov sier at en regjering har tapt sin *styringsmulighet* hvis den ikke kan sette kontroll inn og makt bak sine krav. Da gjelder kun den sterkeste rett. Her hadde godseierne den.

Ikke desto mindre, generallandvesenskollegiet fortsatte på sin reformvei. Neste hovedsak gjaldt å få fremmet utskiftningen, forutsetningen for en mere moderne drift. Henrik Stampe fikk hovedarbeidet med forarbeidene til loven av 28. juli 1769. Det var lettere å nå målet

her enn i hoverispørsmålet. Allikevel ble veien møysommelig fordi arbeidet var tidkrevende. Man behøvde kyndige folk. Rent praktisk førte utskiftningene også ofte til uenigheter og ofte konflikter. Saken rørte ikke ved eiendomsforholdene slik som i hoverisaken, men det lå problemer innebygget ved ulikhetene mellom jord som ble utskiftet. Om jordområdet var lite, kunne resultatene av en utskiftning være store for den som liten var fra før. Også en *utskiftning* kunne fortone seg som inngripen i gamle rettigheter. Aldri har noen i historien gått skadefri, når de har grepet inn i andres rettigheter.

Stort lengere kom ikke kollegiet før det ble avsatt. Men konklusjonen blir at endel betydningsfulle skritt var tatt, og en hovedrolle hadde Henrik Stampe hatt. *Ditlev Tamm* har satt sitt navn under denne formulering (1983):

«Endnu før den offentlige diskussion om landbosagen var kommet i gang og de første praktiske reformforsøg påbegyndt, har Stampe i en skrivelse fra 1757 udtrykt den opfattelse at selvejet var den bedste besiddelsesform for en bonde, og at der, helt modsat den hidtidige udvikling måtte stræbes efter at der kunne blive flere og flere selvejerbønder i landet. ...»

Når det spørsmål ble reist «om hvad der helst burde være grundlaget for den danske bondes daglige liv og arbejde, efter hans mening altså den uafhængige jordbesiddelse, vaklede han ikke. «

Fra 1767 ble Stampe «den ledende i arbejdet for hvilket han selv havde forfattet den instruks at der «især» skulle tages sigte på «at lette så vidt mulig bondestandens vilkår. Den socialpolitiske retningslinje lykkedes det ham at få fastholdt over for A. G. Moltke der gjorde et forsøg på at dreje formålet i landbrugsteknisk retning.

Resultatet blev en række forordninger som fortjener navn af de Stampeske landbolove

... Alle sigter de til selvstændiggjørelse af bondestanden og bondebedriften, og selv om de ikke i sig selv kunne fremkalde nogen omfattende ændring i de bestående forhold, betegner de dog et vendepunkt i lovgivningen. I denne lovgivning er allerede anvist retningslinjer for de senere store landboreformer og i præmisserne for loven om selv-

ejerbønder tillige de følgende 150 års udvikling i landbrugets ejendomsforhold, idet Stampes landbopolitiske yndlingstanke udtrykkes med de ord:

*«at det ikke vel kan fejle, at jo jorden må overhovedet blive bedre behandlet, når den, som dyrker den, ved og er forvisset om, at den tid, flid og kræfter, han anvender på jorden og grundens forbedring, kommer ham selv og hans børn og arvinger efter ham til nytte, end når han i denne henseende lever i uvished.»*¹¹⁹

Her føyer vi kun til at i sin ungdoms læreår mottok Stampe dype inntrykk fra *Chr. Wolff*, som i to år var hans lærer i Marburg.

Struensee – Oeder

Struensee fører hoveri-arbeidet for bøndene videre, og mannen som gjør arbeidet, er som nevnt G. C. Oeder. I 1771 (20.2.) blir det utstedt en radikal anordning, – som Guldberg- styret altså opphevet allerede i august 1773, og fikk erstattet med en sterkt konservativ, godseiervennlig forordning.

Arbeidet med utskiftningen fortsetter derimot i hele Guldberg-perioden. Grunnen ligger vel særlig i to forhold: Det var lett å se de praktiske fordeler ved den nye driftsmåte, og tanken hadde slått rot, særlig i Jylland og over til Fyn. Utskiftninger foregikk uavhengig av regjering. Utskiftning foregikk også på krongodset på Sjælland. *Birte Stig Jørgensen* har påvist at før høsten 1784 var nesten 30 % av krongodset i Frederiksborg og Kronborg amter utskiftet¹²⁰, men vi bør føye til: Heller ikke mere. Men også her bør det presiseres: Som andre fenomener skjedde heller ikke denne utvikling i et politisk, økonomisk eller samfunnsmessig vakuum. Statens bevågenhet hvilte på alle som gikk inn for utskiftninger. I 1776 ble *J. G. Moltke* sjef for rentekammeret, og fikk som meddeputert Sorø-professoren *Jon Erichsen*. Moltke beholdt stillingen inntil han ble medlem av statsrådet i 1781.¹²¹ Han var like iherdig for utskiftninger som faren. Vi ser den unge Moltke (han tiltrådte som sjef 30 år gammel) bak den viktige forordning i 1781. Denne lov samler ikke bare opp de tidligere bestemmelser, men har

også nye som er vesentlige. Med denne lov kulminerer regjeringens arbeide med utskiftningene. Regjeringen og landbrukets fremste folk stod på linje.

Lovgrunnlaget var gitt for all senere utskiftning i Danmark. Husmennene derimot fikk ikke den støtte de lenge hadde krevd. I 1773 hadde rentekammeret avvist husmannskrav med klar beskjed om at husmenn skulle forholde seg i ro inntil planarbeidet med utskiftningen var ferdig. Lovutkastene hadde med bestemmelser som ville sikre husmennene, men gode tanker – for dem – slo ikke gjennom i 1781-forordningen.¹²² Dette var alt regjeringen maktet før statskuppet 14. april 1784, – og J. G. Moltke fikk sin avskjed sammen med bl.a. Guldberg og Rosencrone. – Det er berettiget å gi behørig plass til Guldbergstyrets reformer i det viktige utskiftningsarbeide. Men det står også like klart at godseierne var den sterke makt mellom regjering og det jevne folk. Enhver reformpolitikk måtte se dette faktum i øynene. Danmark var fremdeles en feudalstat som satte klare grenser for en eneveldig statsmakt.

Så langt som dette antar jeg alles enighet strekker seg.

Den nye kurs fra 14. april 1784

Den første viktige oppgave etter kuppet var som kjent å konsolidere makten i et nytt statsråd. Kronprinsen markerte det nye ved å la A. P. Bernstorff tre inn igjen, også denne gang som utenriksminister. Han er nå 49 år. De øvrige nye ble Henrik Stampe, generalprokurør siden 1753, nå 71 år, *F. Chr. Rosenkrantz*, 60 år gammel, i mai utnevnt som ny sjef for flåten, og den dyktige tyske militær H. W. von Huth, aktiv i Danmark siden 1765. Han er nå 67 år. Av de tidligere statsråder fikk bare *J. O. Schack-Rathlou* og den 81-årige *Otto Thott* fortsette.¹²³ Thott hadde spilt en viktig rolle 50 år tidligere, men nå var han meget aldrende. Han levde da også bare et års tid til.

Dermed hadde statsrådet fått både konservative og liberale medlemmer. Tyngden lå hos de siste. Viktig er også at faglig sett betød disse utnevnelser en klar styrking av statsrådet som organ. Neste viktige oppgave var å få kontroll over finansene. Første skritt var at det gamle finanskollegium ble opphevet 2. juni og et nytt – med nye menn – opprettet. De tre mest fremtredende her ble Schimmelmänn som første deputert, Reventlow og hans trofaste følgesvenn Carl Wendt. Neste viktige posisjon var den kgl. oktrojerte bank. Også her ble nye menn utnevnt 2. juni. Bernstorff, Schimmelmänn og Reventlow ble de tre mest betydelige medlemmer av overdireksjonen. Hermed var sentrale menn fra kuppdagen gitt fremtredende stillinger, Guldberg-menn var fjernet, og kurs var staket ut for en ny politikk. De nye menn – kronprinsen hadde den knapt 33-årige hoffsjef *Johan Bülow* som sin nære rådgiver – har behøvd noen tid til å få lagt alle brikkene på riktig plass. Den siste kommandopost ble ikke besatt før 6. august.¹²⁴ Da ble Reventlow 1. deputert i rentekammeret.¹²⁵ Før 14. april 1784 var Reventlow knyttet til sentraladministrasjonen, men bare med to, langt fra sentrale verv: Siden 1777 hadde han vært deputert i bergverksdirektoriet¹²⁶, og fra 1782 ledet han som førstedeputert rente- og general-tollkammeret for Vestindia og Guinea Det var det hele. Nå fortsatte han i bergverksdirektoriet og ble nytt medlem i den viktige generalveikommisjonen, – begge oppgaver i sentrum av hans interessefelt.¹²⁷ Men han kom ikke inn i statsrådet. Dertil var han nå for kontroversiell.

I rentekammeret ble han førstemann i dobbelt forstand. De som forble i kammeret, var nemlig kun tre mann, hvorav én olding og én (for Reventlow) uduelig: Den 78-årige Alexander Berner (som døde året etter) og W. M. Scheel (tidligere amtmann i en fjern del av riket, han fikk avskjed året etter). Den tredje var Reventlows Sorølærer Jon Erichsen, – den eneste av de deputerte som hadde sin sjefs tillit. Reventlow hadde sterkt behov for å få styrket bemanningen og fikk inn den 41-årige V. A. Hansen, en av sine nære kampfeller.¹²⁸ På slutten av året 1784 kom også den dyktige *Josias Hoë* fra Holsten inn. Ved disse enkle, men faste håndgrep hadde rentekammeret fått en helt annen karakter enn før statskuppet.

Fra og med restitusjonen av rentekammeret i 1773 og frem til statskuppet i 1784 hadde kammeret hatt seks førstedeputerte. A. P. Bernstorff satt som kjent bare noen måneder til han måtte vie seg helt til utenrikspolitikken. Efterfølgeren Gregers Juel (1773–1776) var en fullblods reaksjonær aristokrat: Ingen plass til landbruksreformer i de 3 1/2 årene han var kammerets leder. Hans eftermann J. G. Moltke (1777–1781) hadde ett ben solid plantet som økonomisk reformmann, og det andre trygt forankret i det adelssyn, som førte ham nær til Schack-Rathlous konservatisme. Det så ut til at kammeret kunne få en ny retning under *Chr. L. Stemann*. 38 år gammel var han medlem av Landvesenskommissjonen og på den tid en ivrig talsmann for å vise bonden respekt og gi ham frie samfunnsforhold.¹²⁹ Men han ble en medspiller for Guldberg, og det er ikke lett å finne noen nevneverdig innsats for landbruket det året han var leder (1781–82). Hans efterfølger Chr. F. Numsen (1782–83) var offiser og diplomat, men hadde neppe særlig landbruksinnsikt. Fordi han kom på kant med Guldberg, ble han erstattet av H. H. F. v. Schilden (1783–84), og heller ikke fra hans tid er det mulig å registrere noen betydningsfull innsats for landbruket.

Med utnevnelsen av Reventlow inntrådte en fullstendig ny situasjon for kammeret, av flere grunner: Han ble sjef av personlig interesse for landbruket. Han eide meget store landbrukskunnskaper. Han hadde dels klart uttenkte planer, dels ønsker for reform av landbruket. Han eide en enorm arbeidskraft, og han hadde politikerens *vilje til makt*. Han forble sjef i over 29 år. For første gang hadde kammeret en sjef som i hele sitt menneskesyn var opplysningstidens mann.

Nøyaktig 2 måneder etterat Reventlow hadde tiltrådt, ble det utstedt en plakate om oppgavene til de nøytrale takstmenn som skulle takserer jorden. Deres verv var hjemlet i 1781-forordningen. Nu ble de pålagt å fastsette hvor meget jord som burde utlegges til gressning for dyrene til degner og skoleholdere. Dessuten skulle takstmennene fastsette vederlag for loddseierne.¹³⁰ Tydeligvis en ikke altfor stor bestemmelse, men iallfall av tre grunner er den symptomatisk: Skolens menn er blant de første Reventlow slår et slag for. For disse var plakaten bare et lite skritt fremover, men dette skritt skal ikke undervurderes. Det hadde sin verdi også fordi det var en mulighet for at plakaten ikke skulle skape konflikter. Men Reventlow trakk også frem at saken hadde to sider: Den som måtte avgj, hadde krav på erstatning.¹³¹ – Nye 2 måneder senere (8.12.1784) kom en viktig kgl. resolusjon. Den hadde som siktepunkt å fremme overgangen fra feste til selveie. Saken grep dermed tilbake til den store forordning av 13. mai 1769. Den hadde skapt et dilemma: På den ene side hadde den gitt godseierne løfte om å beholde skattefriheten på deres hovedgårdsjord, også om bondegårdsjorden kom under minimumsgrensen for skattefrihet. Men godseieren stod ansvarlig for skattene for den jord som nå var blitt selveie. Det er klart at en slik forpliktelse måtte direkte hindre overgang til selveie. Det måtte jo være en åpenbar urimelighet at man skulle stå ansvarlig for skatt av en jord som vitterlig en annen hadde kjøpt, når godseieren ikke hadde noen rådighet over hvordan den jord ble drevet. Den kgl. resolusjon 8. desember 1784 fritok godseierne for denne forpliktelse. Feldbæk har uten tvil rett i at hermed var «en enkelt barriere for overgangen fra fæste til selveje ryddet af veien», og han må også ha rett i at under de gitte forhold kunne styret neppe gjøre mere på sin lovgivnings vei.¹³² Men styret hadde allerede forbedret seg til slag på et annet frontavsnitt. Man konsentrerte seg først om krongodsene på Sjælland: Som nevnt ble Den lille landbokommisjon oppnevnt 3. november 1784 . Høsten 1784 sett under ett hadde iallfall vist klar vilje til reformer; såvel rentekammer som statsråd hadde gått forsiktig og gradvis frem, men her var en politisk linje, og den hadde perspektiver. De nye menn hadde sitt program.

Den store Landbokommission

Man kan undre seg over at det neste store fremstøt ikke kom før i juli 1786, – med den kgl. resolusjon som meddeler at en kommisjon – «*Den store Landbokommission*» – skulle nedsettes. Det kan virke som om dette initiativ, som bygget på Reventlows forestilling 11. juli 1786, kom meget sent, – så meget mere som den første foranledning var et forslag som herredsfogd *Jens Biering* hadde presentert allerede i 1783. Han hadde foreslått at retten skulle oppnevne *nøytrale takstmenn* når festebønders dødsbo skulle takseres. Hittil hadde godseierne hatt denne rett. Det var åpenbart at forslaget kunne oppfattes som en inngripen i en hevdvunnen rett for godseierne, og forslaget ble liggende i rentekammeret, – helt til Reventlow i desember 1784 sendte det til juridisk vurdering.¹³³ Det kan ikke være tvil om at Reventlow var enig med Biering. Forslaget korresponderte med det som var et hovedpunkt for Reventlow, nemlig at takseringer skulle være nøytrale. Det var et ledd i den rettssikkerhet som hørte til i et opplyst samfunn. De juridiske responsa fra generalprokurør *O. L. Bang* og kammerets advokat Chr. Colbjørnsen forelå allerede i mars 1785. Begge var enig i forslaget.¹³⁴ Allikevel lot Reventlow uttalelsene bero helt til juli 1786. Etter mitt skjønn finnes det bare én forklaring på dette: Av frykt for en konfrontasjon med de konservative i statsrådet er Reventlow blitt stanset av A. P. Bernstorff som ikke våget å fremme den i statsrådet. Men når Reventlow omsider skrev sin forestilling, 11. juli 1786, var tre viktige begivenheter inntruffet: Den lille landbokommisjon hadde i mars 1786 fremmet sitt forslag om arvefeste. Kommissjonens medlemmer *visste* at man kunne komme frem til nye løsninger. Endelig visste Reventlow at her hadde han kronprinsen også på sin side. I forestillingen grep han tilbake til forslaget og de to responsa: Ifølge rentekammeret var det her nødvendig med nærmere bestemmelser. Allikevel var saken usedvanlig vanskelig politisk. Kommissjonen fikk nemlig to oppgaver: Den skulle vurdere alt som kunne tjene til at bondestanden fikk sine kår forbedret, dog uten at noen av godseiernes lovlige eiendomsrettigheter ble innskrenket, og uten at eierne ble hindret i den bruk av godsene som loven hjemlet rett til. Man hadde grunn til å spørre om det ikke her var innebygget en *contradictio in adiecto*. Den oppfatning, eller frykt, gjorde seg vel gjeldende iallfall

hos noen i statsrådet. Etterhvert ble det tydelig at reformregjeringen vek tilbake for tvangsforskrifter overfor både godseiere og gårdmenn. Både rentekammer og kommisjon kunne henvise til, eller gjemme seg bak, kommissoriet. De var forpliktet på det. Man søkte reformer, ikke revolusjon.

Kommisjon og regjering karakteriseres ved *de små skritt fremad*. Et eksempel er plakaten av 13. mai 1785 som bestemte at unge menn ikke skulle være forpliktet til å være soldat før de hadde festet gårder. Her ble en Guldberg-forordning fra 1774 opphevet.¹³⁵ Enkelte av de små skritt kunne likevel være store nok. Det viste de to betydningsfulle lover av 8. juni 1787, både den store festelov og jordloven. Kommisjonen sluttet seg til V. A. Hansens forslag om at man måtte kunne frata en festebonde jord forat husmenn skulle få, – en beslutning som «*tør karakteriseres som et aktstykke af virkelig betydning, et program for en husmands-lovgivning*», for å sitere Skrubbelttrang.¹³⁶

Samlet sett var de seks årene 1783 til 1788 ikke gode høstår. 1784 var antagelig et middels godt år, 1787 var det eneste som gav en god høst. De andre årene var dårlige. En del av det som godseierne tapte i mengde, fikk de kompensert ved bedre priser på det beskyttede dansk-norske marked. Men for festebøndene var det meget vanskelige år. Årene er preget av klager over en stadig økende fattigdom, og et betydelig antall tiggere. I 1785 var statens finanser i balanse, stort sett, men de tre årene 1786–88 viste stigende underskudd, fra nesten 3/4 million, til 1,5 mill. i 1787, og ca. 2,7 mill. i 1788. I mars 1787 skrev finanskollegiet at «Bønderne og Folkets arbeidende Klasser er saa haardt belastede» med skatter at disse neppe kunne økes «uden tillige at nedtrykke ald Flid og Stræbsomhed». Kollegiet foreslo at den økonomiske politikk ble lagt om, og det førte til at *en stor finanskommissjon ble nedsatt* 2. mai 1787. Den bestod av ikke mindre enn 15 mann, – alle i sentrale posisjoner. I spissen finner vi, man kunne si nesten selvfølgelig, Schimmelmann, Reventlow og det tyske kancellis direktør.¹³⁷ Både det faktum at man gikk til det skritt å opprette kommisjonen og så plasere alle de sentrale menn der, førte til at medlemmer av statsrådet nu hørte alvorsklodder ringe. Innen ett år var gått, hadde finanskommissjonen greid å slå viktige bresjer i det gamle statssystem: Først ble kornhandelen på Norge (6.6.1788), fem dager

senere kveghandelen frigitt (11.6.1788). Det lå nakne økonomiske vurderinger bak forordningene. Men i innhold hadde de front mot godseierne. Den liberalisering som lå i de to nye lover, var med på å skape huller i jordeieres sikkerhetsnett.

Sprengningen av regjeringen 1788

Den tredje viktige forordning i juni 1788 kom som kjent 20. juni: Stavnsbåndet ble opphevet. Sluttstrek var dermed satt for ett viktig kapitel. Dette kapitlet hadde statsstyret begynt på sytten år tidligere. Så mange år var gått siden Henrik Stampe overleverte til kabinettssekretæren sin forsiktede betenkning om en viss lempning av stavnsbåndet. Dengang mente han at man behøvde et par generasjoner for å få opphevet stavnsbåndet totalt. To år senere hadde kongen fulgt dette opp ved sin kabinettsordre identisk med Stampes forslag.¹³⁸ I 1770 hadde G. C. Oeder gått enda lenger. I sitt planutkast satte han opphevelsen av stavnsbåndet som et mål for reformene. Men intet var skjedd før Reventlow – bare 3 måneder etterat landbokommisjonen var oppnevnt – skrev sin første store betenkning om stavnsbåndet. Han innså at det kunne ikke oppheves fullstendig, så å si med ett slag, men allerede nu satte han år 1800 som den siste grense.

Forordningen sprengte altså regjeringen. Både de fleste av godseierne og *begge de militære kollegier* var motstandere, selv om forordningen fikk den forsiktede form at stavnsbåndet ble *opphevet fra 20. juni 1788 bare for ungdom under 14 og for menn over 36 år*. De øvrige måtte vente til 1800. Godseierne ble fritatt for sin plikt til å stille soldater. Både registrering og utskrivning gikk nå over til de respektive myndigheter, sivile og militære. Denne lov som først og fremst var en militær lov, fikk kanskje sin største virkning i at bondens bånd til godseieren ble svekket. Godseiernes feudale samfunnsrett ble tilsvarende svekket.¹³⁹

Ledende menn skjønnte at neste viktige saksområde måtte bli hoveriet,¹⁴⁰ – for dem var det m. a. o. klart at stavnsbånd- og hoverisak var to sider av samme sak. For alle sakkyndige var det også klart at å gå inn i det problemet betød å gå inn i et minefelt. Godseieren *eide* festebondens jord. Man levte i et agrarsamfunn, og eieren hadde krav på å få et rimelig vederlag for den jord han hadde latt festebønder bruke. Også en reformmann som G. C. Oeder fastslo det. Samtidig ble det stadig større forståelse for at hoveri var en foreldet institusjon. Om denne forståelse fantes, og om den stod sterkt i folks bevissthet, var avhengig av om – og i hvilken grad – man tenkte *med* og levte i opplysningstidens tankegods.

Allerede før kommisjonen hadde avsluttet stavnsbånd-saken, hadde Reventlow begynt på sin betenkning om hoveriet. Den hadde han ferdig i februar 1788.¹⁴¹ Vi har tidligere berørt hovedpunkter i Reventlows syn: Han yndet ikke hoveriet. Helst så han det avskaffet.¹⁴² Men han innså at saken var usedvanlig vanskelig fordi den grep så dypt inn i hele den danske samfunnsstruktur. Å få det avskaffet var derfor en prosess som måtte kreve sin tid. Ikke desto mindre ønsket han en ny hoveri-bestemmelse fra 1. mai 1789, – datoen forteller meget om hans saklige utålmodighet. Og et *conditio sine qua non* var at det måtte foreligge klare rettsforhold, *både for gårdmenn og husmenn*.

Reventlow møtte megen motbør, også i kommisjonen. I tillegg kom all uroen blant bøndene som var sikker på at regjeringen var på deres side. Reventlow visste også at han hadde en meget sterk opposisjon mot seg blant konservative godseiere, og denne økte. Den jyske proprietærfeide var én av faktorene. Derfor kom han på lang tid ikke videre med saken. Ikke før i mars 1791 fikk han klarsignal fra kommisjonen for å utarbeide et nytt hoveri-forslag. Det skulle være på grunnlag av hans tidligere betenkning. Men kommisjonen fattet også den viktige beslutning at godseierne skulle ha sikkerhet for at bøndene ikke skulle utføre mindre arbeide enn de hadde utført ved slutten av 1789. I realiteten var Reventlow blitt vingestekket av konservative motholdninger. Det eneste som derfor kom ut av kommisjonens overlegninger, kan leses ut av plakaten St. Hans dag 1791: Eiere og brukere skulle innbys til å slutte frivillige avtaler om bestemt hoveri. Men resultatene av denne frivilligheten førte ikke langt nok. Så etter et halvt år kom en ny plakat som gav nærmere bestemmelser til den forrige.

Kriseåret 1791 – og de små skritt fremover

1791 er året da bøndene for alvor reiste hodet. Det samme hadde konservative godseiere gjort, og plakatene var langt fra bondevennlige.

Når én reformvei var stengt, var det naturlig for rentekammeret å forsøke å finne åpning ad en annen. Det ble utskiftnings- og utflytningsveien fra 1760-årene. Forordningen av 15. juni 1792 hadde som intensjon å gi godseierne en betydningsfull fordel: Gikk godseieren til utskiftning og utflytning, fikk han rett til å gjenforhandle landgilden. *Realiter* betød det at den kunne forhøyes.¹⁴³ Men regjeringen kjørte med stramme tøyler. Ble ikke eier og fester enige i minnelighet, skulle kammeret treffe avgjørelsen, og den var inappellabel.¹⁴⁴ Ingen skulle være i tvil om hvor makten lå.

Parallelt med dette fortsatte rentekammeret det viktige arbeide om sandflukten. Den saken hadde tradisjoner tilbake til senmiddelalderen, men det er fra 1700-tallet at kampen for å redde jorden får et mektig driv fremover. I 1788 hadde rentekammeret offentliggjort *Erik Viborgs* avhandling. Den ble utdelt gratis i de strøk hvor man var plaget av sandflukten. Reventlow og andre sakkyndige var spesielt opptatt av problemet, og resultatet ble forordningen av 19. september 1792, – en stor og grundig lov, men den fant vel ikke den støtte i befolkningen som var nødvendig for et vellykket fremstøt.¹⁴⁵

Den store plan om å reformere hoveriet gjorde små fremskritt. Riksstyret måtte satse på frivillige avtaler. Neste etappe kom med plakaten i juni 1795 som oppnevnte kommissærer.¹⁴⁶ De skulle megle på de godser hvor det ikke var innført avtaler om hoveri. Jylland fikk én kommisjon, de øvrige landsdeler den andre. Reventlow var formann i den jyllandske, men ledet møtene når de to hadde fellesmøter. Ifølge Skrubbeltrang var det relativt få tilfelle hvor kommissærene måtte gripe inn. Men de *kunne* være vanskelige nok. Også Reventlow ble nødt til å hanskens med vrangvillige bønder. Der er eksempler på det. I oktober 1795 forteller Guldberg at «ved tre forskjellige anledninger måtte greven holde en preken for dem at det er kongens vilje at gods- eiernes lovlige rettigheter skulle opprettholdes og bli respektert på samme måte som bøndenes, og at såfremt de ikke ville slå seg til ro

med det, og hvis de ikke ville akseptere et rettferdig og rimelig forslag fra sine proprietærer, ville kommisjonen avgjøre saken ved en kjennelse, og at de da ville bli idømt saksomkostninger.»¹⁴⁷ I Guldbergs amter var det ca. 3/4 av bøndene som ikke hadde villet akseptere hans forslag. På forhånd orienterte han derfor Reventlow om vanskelighetene, og denne «fant dem så helt i overensstemmelse med deres natur, slik han fortalte meg etterat de hadde holdt kommisjonen i uvisshet opptil 9 timer henimot mørke natten». Men: «På en dristig måte gjorde han de mest hårdnakkede til surmulende bønder.» Tilslutt aksepterte bøndene Reventlows forslag. På det gods som P. S. Fønns og H. J. Leth eide i fellesskap, var kommisjonen enig med eierne, «men bøndene så stivsinnnet og hårdnakket at 4 timer etter midnatt greide ikke greven mer, og gikk til sengs etter å ha gitt bøndene en fryktelig overhaling». Den gjorde dem tilstrekkelig myke. Om morgenen kastet de seg på kne for Reventlow, og godtok hans forslag «etterat man hadde gjentatt for dem de harde sannheter».¹⁴⁸ – Rent umiddelbart kunne Reventlows holdning her tolkes som om han nu var godseierens mann, og hadde glemt sin bondevennlighet. Jeg vil betrakte en slik tolkning som overfladisk. Hans holdning faller helt i tråd med det hovedsyn han alltid gav uttrykk for, nemlig at fastsatte rettsregler skulle overholdes. Vi møter problemet igjen i mars 1797. Da var landbokkommisjonen kommet såvidt langt at den kunne fatte en viktig beslutning som igjen gav rentekammeret en viktig kontrollposisjon: Det hoveri som var fastsatt, måtte ikke økes ved kontrakt med nye festere uten at saken var fremlagt for kammeret, som fikk myndighet til å godkjenne eller påby lettelser. Reventlow tok det neste skritt i april 1797 med sitt forslag til en ny hoveri-forordning. De mellomliggende år må ha lært ham meget hvor innfløkt saken var. Men han fastholdt sitt håp om, eller skal vi si: *tro på*, at godseiere og bønder kunne se en felles fordel i at hoveri ble avløst av pengeavgifter, helt eller delvis.

Nye 2 1/2 år gikk. Ikke før 6. desember 1799 kom den nye forordning. En av Reventlows hovedtanker var som kjent at hoveri skulle være klart bestemt. Forordningen fastslo det. Men i realiteten hjalp det lite når hoveriet i mange tilfelle var *for* tungt som det var. Gjennom mer enn 13 år hadde kommisjonen nedlagt usedvanlig meget og

anstrengende arbeide for å få løst hoverisaken. Men akkurat som i 1769 var resultatet meget magert for festebøndene. Desto bitrere var det at nu var det gått hele 30 år siden Stampes første fremstøt. Denne magerhet kom i desto sterkere relieff når man så hvordan *utskiftningen i tusener av landsbyer* var med på å frigjøre bondens krefter til produktiv innsats. Magerheten var et nytt eksempel på hvor sterk den var, evnen til å henge fast ved en eldre tids samfunnsstruktur. Slik gikk hoveri-århundret ut.

Arbeidet i den store finanskommisjon av 1787

Den store finanskommisjon av 1787 arbeidet i årevis videre, – i samme reformånd, både i bankspørsmål og handelslovgivning. Noen medlemmer var gått ut eller døde, nye dyktige menn var kommet til, men kjernen bestod: Schimmelmann, Reventlow, *J. E. Colbjørnsen*, Wendt og *Ove Malling*. Kommisjonens betenkninger er utgangspunktet for to sentrale forordninger, den om kredittopplag fra mai 1793 og den betydningsfulle toll-lov av 1. februar 1797.¹⁴⁹ De to danner et hele. Feldbæk har uten tvil rett i at et hovedmål var å øke statsinntektene, og vi kan føye til: I så måte stod de to lovene på linje med de viktige lover i 1788 om handelen med kveg og korn. Men som *et hovedsynspunkt* må det føyes til at begge lovene var frukter av en ny tenkning. I Reventlows sinn løper to strømninger parallelt: Den ene var frihet for mennesker som på grunn av samfunnsstrukturen *de facto* ikke var frie. Den andre var frihet for handel og annen samfunnsinnsats når statens restriksjoner hemmet en fri samfunnsbyggende innsats. Noen år senere uttrykte Reventlow sitt syn på handel og sjøfart slik: «En frie Næring som Søefarten bør ikke paalegges unødvendig og skadelig Tvang.»¹⁵⁰

Det er en *hovedsak* at i 1788 avvirket regjeringen en gammel tids tenkning og opphevet kornmonopolet, men staten grep inn med eksportforbud når det var nødvendig. Den store kjenner av denne tids økonomiske historie, *Hans Chr. Johansen*, har sett (1968) opphevelsen av kornmonopolet og de senere eksportforbud som et utslag av statens merkantilistiske politikk.¹⁵¹ Allerede for en mannsalder siden arresterte Holmgaard denne tenkning: Johansen vil ha alt i dansk økonomisk politikk gjort til bevisst etterlevelse av økonomiske teorier¹⁵², og i dette må Holmgaard ha ubetinget rett. Det bør være klart til evidens at Reventlow var ingen teoretiker som følte seg bundet til å følge økonomiske teorier. På ett punkt, uten tvil det eneste, kunne Reventlow være enig med Mefistofeles:

*Grau, theurer Freund, ist alle Theorie,
Und grün des Lebens goldner Baum.*

Nye reformer

Bak både 1788- og de følgende års lover bør det ikke være vanskelig å se to hovedstrømninger: Opplysningstiden generelt og en ny tids vilje om å la menneskene *slippe til*, med andre ord, den samme vilje til reform i disse lover som vi har registrert bak landbruksreformene. Men regjeringen beholdt *hånden på rattet* for å sikre at utviklingen gikk i riktig retning. Dette er vel også Johansens oppfatning når han en annen gang betoner at etter 1784 har regjeringens lovarbeide to kilder: Liberale ideer og statsinngrep.¹⁵³

Vår konklusjon må være at finanskommissjonen arbeidet ut fra tre viktige premisser: Øke statens inntekter, gi frihet for tiltaksvilje og fastholde statens styringsvilje og -plikt. Ut fra dette er det ikke vanskelig å slutte seg til *Axel Linvalds* syn: «For alle Tider vil dog *Toldloven av 1797* være det smukkeste og mest helstøbte Udtryk for Opplysningstidens Handelslovgivning.»¹⁵⁴ I alle tilfeller representerte alle disse lover, både om hegn, om vei og vann, om markfred og handel, meget betydningsfulle skritt for Danmark inn i en mere moderne tid. Lovene om kredittopplag og toll var viktige reformer også for Norge.

Parallelt med denne tidkrevende innsats greide Reventlow og rentekammeret å vinne andre reformskanser: En av de viktige var dreneringssaken. Reventlow kjente problemet inderlig godt fra Lolland. I Guldbergtiden hadde rentekammeret lovet støtte, men løftet var ikke juridisk forpliktende. Reventlow stod bak forordningen fra 1791. Faste plikter ble pålagt loddseiere. Myndighet ble gitt til landvesenskommissjonene, det lokale embedsapparat og i siste instans rentekammeret.¹⁵⁵

Et annet viktig arbeidsfelt gjaldt landets veier. Som kjent var Reventlow blitt medlem av generalveikommisjonen allerede i 1784. Rikets veier var en av hans hovedinteresser. I 1791 hadde han ferdig en utførlig – og grundig – betenkning om veivesenet i Danmark. Det forteller meget at det ble Chr. Colbjørnsen som fikk i oppdrag å skrive forarbeidene til en veiforordning. Den kom 13. desember 1793. Noe av det epokegjørende ved den var at man ville unngå de tidligere tvangsbestemmelser. Ett hovedpunkt ble: De som hadde fordel av veien, skulle

bekoste den. Hittil hadde plikten til veihoveri hvilt tungt på bønder. Men også godseiere hadde fordel av veiene. Derfor måtte de også ta del i utgiftene. En betydningsfull oppgave var også å få en landsplan. Det hadde man hittil savnet.¹⁵⁶

Reformmennene kom ikke utenom det middelaldergamle problem om markfred. I den første reform-epoke omkring 1760 sa loven at den som ville ha markfred, måtte selv frede. Reventlow utarbeidet et lovutkast, fulgte sin faste praksis ved å la lokalkyndige embedsmenn vurdere det før han utarbeidet sitt endelige utkast, og den nye forordning ble utstedt i oktober 1794. Alle tidligere bestemmelser ble nu opphevet, og ingen uvisshet skulle råde. Den store oppgaven nu var å få bøndene til å reise varige gjerder om den jord de hadde fått utskiftet. Også her var det nødvendig med nøytralt tilsyn. Blant bøndene ble oppnevnt *synsmenn*. De fikk to viktige oppgaver, både tilsynet med at loven ble overholdt, og retten til å ilegge bøter ved lovbrudd. Opphavsmennene til denne store forordning var først og fremst Reventlow, V. A. Hansen og Chr. Colbjørnsen,¹⁵⁷ – stadig et tidens triumvirat.

Frem til landboreformenes tid var det ikke meningsfullt å skille i videre forstand mellom landbruk og skogbruk. Også av den grunn var det naturlig at fra sitt første år i rentekammeret hadde Reventlow et våkent øye for drift og vern av landets skoger. I 1785 får både Danmark og hertugdømmene, men ikke Norge, en rasjonell undervisning i skogbruk. Men ikke før år 1800 får Københavns universitet en akademisk skogbruks-undervisning. Selv driver Reventlow systematiske undersøkelser om tilvekst i skogene og arbeider med prinsippene for hugst. Allerede i 1801 presenterer han i Videnskabernes Selskab et første resultat av sin forskning. I 1804 gir rentekammeret faste retningslinjer for driften av kongens skoger i Nordsjælland. Samme år får rentekammeret godkjent sitt forslag om en ny matrikkel. Reventlow sørget her for at det ble tatt særlig hensyn til skogene. Hele dette arbeide kulminerer med *Fredsskovforordningen* fra 1805, som Reventlow hadde et hovedansvar for og som han formentlig selv var forfatter av. Denne forordning kan stå som kronen på verket når man taler om Reventlows landboreformer.¹⁵⁸ Livet langt er han alvorlig opptatt av sine tanker om skogvern. Det er få spørsmål som han skriver mere om

under sin Norgesreise i 1811.¹⁵⁹ Men først efterat han omsider hadde fått avskjed i 1813, fikk han viet nødvendig tid til å arbeide med skogvernet. I over 130 år er det Reventlows tanker om skogsdrift som preger Danmark.¹⁶⁰

Statsteoretisk tenkning i Danmark på 1700-tallet

I vår sammenheng er det ønskelig å rette et søkelys på den statsteoretiske tenkning i Danmark på 1700-tallet. Helt frem til slutten av sitt liv, nærmere bestemt: henimot slutten av 1740-årene, står Ludvig Holberg som et ensomt fyrstårn på dette område. Men en ny generasjon vokser frem. I 1747 gjør *Hans Gram* sitt beste for å skape et økonomisk grunnlag og en akademisk posisjon for den kanskje mest betydelige av de unge: *Jens Schelderup Sneedorff*. Men det lyktes ikke da å skaffe 23-åringen et professorat.¹⁶¹ Den unge begavelse dro i stedet utenlands, først og fremst til det åndelige sentrum Göttingen. Han blir fortrolig med Locke og sterkt preget av Montesquieu, og vender i 1751 tilbake til Danmark og blir professor i Sorø, dennegang etter en anbefaling fra Holberg. Der blir Sneedorff et faglig sentrum. Han blir spydspiss i det danske samfunn for *ideene om alle menneskers like verd og like rettigheter*. Slik samfunnets struktur nå engang var, betød det at hans angrep måtte settes inn mot samfunnets behandling av bøndene. Sneedorff hadde lest sin Jeppe paa Bierget, og hans våkne øye hadde sett sitt samfunn. Han så en åpenbar motsetning mellom den danske og den norske bondes livssituasjon. Er det derfor han skriver *Fortalen* til Gausdal-bonden Simen Fougners «Norsk Bonde-Vise»? Med denne introduksjon uttrykte han iallfall sine følelser for «Bønderne i Danmark og Norge, mine kiære Landsmænd og Medborgere».¹⁶²

Bare 33 år gammel – tre år etter Holbergs død – utgir han sitt verk *Om den borgerlige Regiering*. Dette opplysningsverk er med på å forme en helt ny tankeverden i Danmark. På tross av sin Montesquieu-begeistring ser han eneveldet som den beste statsform, men han stiller bestemte krav til det, og i disse krav legger han grunnlaget for en helt ny tid. Hans biograf har uomtvistelig rett i «*at han tidligere og sterkere end nogen anden har virket til at stemme den offentlige mening for bondens frigørelse*».¹⁶³ Ett av hovedspørsmålene i *Den borgerlige Regiering* er: Hvordan skal man i vår moderne tid behandle den jevne alminnelige mann? Hvilke rettigheter har han? I boken veksler han innfalls-

vinkler, men den røde tråd forblir hele tiden den samme: En god regjering har som øyemerke «*det almindelige Beste*», og med det bør man alltid forstå «de fleste Personers og Familiers Velstand». Den største av alle dyder er «Kierlighed til det almindelige».

Menneskene må ha frihet til å meddele sine tanker. De er aldri mere misfornøyet og opprørsk enn der hvor mangel på frihet gjør mengden mest vankundig. Regjeringens rett til å ilegge skatter grunner seg alene på nødvendigheten «til at befordre det almindelige Beste». Dette er statens høyeste mål. Monarkiets største fordel består ikke i at det ophever ulikheten mellom menneskene, men i at det kan forebygge de onde følger som ulikheten medfører i andre regjeringsformer. Og det skjer når regjeringen «*beskytter de Fattige*». Ingen embedsmann – «Betient» – bør ha større makt «*end at den ringeste Undersaat kand være sikker paa Person og Gods*».

Det ligger alltid en fare i at et monarki blir for stort, slik at monarken ikke kan ha den fulle oversikt og utøve den nødvendige makt. Da blir folket undertrykt av betjenter og stattholdere. Den menneskelige begjærighet er uten grenser (!), og bruker regjeringen for liten kraft til å «lindre Folkets Byrder», da stiger prakt og overdådighet ved hoffet. Man er inne i den onde sirkel, ennå mindre tenker man på folkets beste. De edle og store sjeler er de som forsynet har utsett til å gjøre mange lykkelige. De behøver ikke noe annet bevis enn at det er deres plikt. «Den sande Høyhed, som der er i at tiene det almindelige, opfylder deres Sind med saa ædle Drifter, at de anseer alle andre, som tages af *Egennytte, Fornøyelse og Ære* selv for ringe til, at de enten skulle bevegges deraf eller hindres derved.» Det blotte navn av så høy en plikt er nok til å gjøre dem både utrettelige og uovervinnelige. De regner *størrelsen* av sine bedrifter ikke efter den oppsikt som de gjør, men «*efter Mængden af de Personer, som de har gjort lykkelige og efter Vanskeligheden af de Hindringer, som de har overvunden*». En edel prins betrakter seg selv som en del av det alminnelige, og han sier som Trajan «*at mit folk skal finde saadan en Keyser i mig, som jeg vilde ønske mig, dersom jeg var Undersaat*». ¹⁶⁴

Ved hundreårsjubileet i 1760 gikk Sneedorff et skritt videre. Han lovpriste kongen for hans «Omsorg for Landmandens Beste»: Vi har sett de fortreffeligste forslag og de lykkeligste forsøk på å «give Bonden

Eiendomme og Frihed igjen, ikke alene uden Herremandens Tab, men og til hans større Gevinst». ¹⁶⁵ Sterke ord på et tidspunkt da reformene for bonden såvidt hadde begynt. Ordenes største verdi lå i den betydning de fikk, det program de ble.

G. C. Oeder var bare få år yngre enn Sneedorff. Vi har tidligere minnet om hans innsats for å få avskaffet hoveriet. Lange og mange var Oeders botaniseringsreiser. I Norge var han i 5 år, frem til 1761. På reisene var han også våken for å samle stoff om bøndenes livs- og arbeidsforhold. Det lå vel sammenligninger mellom den danske og norske bonde da han i 1769, 41 år gammel, utgav – anonymt – skriftet om *hvordan skal man gi bøndene frihet og eiendom i de land hvor de mangler begge deler*? ¹⁶⁶ – et verk som hører naturlig hjemme i Sneedorffs reformtanker, og hele sitt liv levete Oeder i dem. ¹⁶⁷

Tyge Rothe var syv år yngre enn Sneedorff, og i likhet med ham hadde han to søyler for sin virksomhet: Fullt ut på eneveldets grunn, men inn i marginen av sin sjel gjennomtrengt av 1700-tallets frihetsideer. Han ble kanskje en enda varmere talsmann for bonden: *Oppgaven er å skape bondens lykke, ikke å gi staten et bedre skattegrunnlag*. Etter Sneedorffs tragisk tidlige død (1764), ble vel Rothe den forfatter som fikk størst innflytelse.

Også han hadde fått sine viktige ungdomsintrykk i Göttingen, også han var blitt sterkt preget først av Holberg, så av Montesquieu. Sitt tobindsverk om Nordens statsforfatning åpnet Rothe med et sitat av den tyske historiker *Justus Möser* (1720–94): Bøndene skulle ha politisk nytte av historien, slik at de av den kunne se *om* og *hvor* de politiske ordninger gjorde bonden rett eller urett. ¹⁶⁸ Rahbek trykket Rothe til sitt bryst. De politiske reformmenn gjorde ikke alltid det, for i sin historisk-politiske tenkning stod han ikke på linje med kjemperne for «Frihed og Eiendom». Men det kan aldri råde noen tvil om at hans reformtanker er med på å skape den atmosfære og den samfunnsenkning som landbrukets reformatorer hadde så stort behov for, og som betød så meget i formingen av en ny tid. ¹⁶⁹

I studiet av reformarbeidet er det vesentlig å gi tilstrekkelig oppmerksomhet ikke bare til opplysningsfilosofene, men også til naturrettens talsmenn, virksomme på dansk jord. Linjen går fra Holberg til *Hans Paus*, selvom denne langtfra var noen selvstendig ånd, og videre til

Lauritz Nørregaard og J. F. W. Schlegel. Og bak alle disse finner vi den betydelige Chr. Wolff (1679–1754). Denne viktige strømning har Ingrid Markussen beskrevet slik:

«*Naturrettens betydning for bondestanden ses på forskjellige måder – indirekte i de holdninger, der kommer til uttrykk hos dem, der interesserer sig for og arbejder med bondesagen – i første omgang den elite, der uddanner embedsmænd og godsejere, hos forfattereendvidere politikere, godsejere og endelig de forfattere, der skriver oplysende litteratur for bønder Direkte kan betydningen ses i reformlovgivningen og i private tiltag på godserne. Naturretten kom også til at påvirke bondestanden selv i form af ændrede holdninger, som standen udsattes for af politikere og økonomer....*»¹⁷⁰

Henrik Horstbøll betegner årene mellom 1770 og 1793 som den mest dynamiske teoretiske brytningstid i dansk historieskrivning, – og som den epoke som får de største virkninger. Det er i disse år Sorø-tradisjonen og Göttingen-inspirasjonen kulminerer, og en ny nasjon-historisk tradisjon blir skapt. Med en syk konge og et styre uten et legitimt maktsentrum var årene mellom 1770 og 1784 et interregnum. Den eneveldige makt var en illusjon. «Samtidens intellektuelle vidste dette», og statsmaktens sentrum ble et konfliktfelt som skapte en spenningstilstand, som igjen gjorde det aktuelt med bl.a. samfunnsteoretiske overveielser. «Regeringsdannelsen i 1784 udløste denne spenningstilstand som blev afløst af en nærmest hektisk iver efter at realisere teoretiske reform-forestillinger», en stemning og holdning som varte frem til Frankrike viste Europa sitt frihetens diktatur i 1793: «Statsproblematikken var i centrum, en reformsøgende regering kom til magten, og konsensusholdningen til den autoritære stats absolutte nødvendighed var i skred.» Horstbøll nevner de fremtredende navn Rothe, Frederik Sneedorff og Andreas Schytte, og betoner at 1784-omveltningen og det problemfelt som landboreformene medførte, også var «afsættet for P. F. Suhms nation-historiske teoridannelse, som blev fulgt op af Tyge Rothe og en bred reformdebat». ¹⁷¹ Her ligger et hovedtrekk ved 1780-årene.

Konklusjon

Denne studie hadde som oppgave å presentere moderne historikers syn på C. D. F. Reventlow. I vurderingen av disse ble det også naturlig å forsøke å finne de faktorer som bestemte utviklingen av det danske samfunn fra ca. 1740 til ca. 1800. Noen faktorer trer frem som svært så avgjørende.

For Danmark er det av sentral betydning at landet er en del av det kontinentale Europa, og grensene er åpne. Innvandrere bringer inn tanker om nye driftsmåter i landbruket: Et moderne koppelbruk som bryter med det gammeldagse. Innvandrere får også fremtredende posisjoner i samfunnet. De gir samfunnsutviklingen en ny retning, – hele tiden i kamp mot konservative krefter. Det nye måtte hele tiden brytes med det gamle. Ingen klassekamp i tradisjonell forstand, men en konfrontasjon mellom modernitet og konservatisme. Rent konkret betød det at en gruppe jordeiere så sine tradisjonelle – dvs. århundregamle – interesser truet. De følte at de ville bli fratatt sine klare rettigheter. Reformmennene så på deres samfunnsmessige posisjoner ikke som rettigheter, men som privilegier som hadde sin rot i et middelalderlig feudalsystem. Privilegiene hørte ikke hjemme i den nye tid, opplysningstidens epoke.

På en betydningsfull måte ble reformtanken båret frem i samfunnet av tidens intellektuelle. De ledende av tankens menn i Danmark tok opp til drøftelse de problemer en moderne stat måtte ta stilling til. Denne diskusjon lå på et høyt plan, som forteller både om den åndskraft de hadde, og om den makt som lå i et land med århundrerike universitetstradisjoner. Tidens menn kunne hele tiden stå på skuldrene av Ludvig Holberg. Disse åndsarbeidere fikk en viktig støtte fra Københavns toneangivende borgerskap, – en betydningsfull falanks i reformkampen..

Vi har tidligere pekt på det primære ved statskuppet i 1784: *Legitimiteten i den danske statsskikk* fikk sin rettmessige plass. Det var ikke mindre betydningsfullt at det nye riksstyres menn *hadde* politisk vilje og *eide* politisk evne til å la opplysningstidens tanker få gjennomslag. I sentrum stod den næringsvei som spilte så vesentlig rolle for landet.

Men synsfeltet gikk videre enn til landbruket. I *embedsutøvelsen* står disse tre i første rekke: A. P. Bernstorff, C. D. F. Reventlow, og Ernst Schimmelmann. Ikke minst Bernstorffs politiske klokskap, evnen til måtehold, spiller her en viktig rolle. Det *praktiske reformarbeide* omfatter så meget. Det strekker seg fra selve oppbyggingen av og administrasjonen av departementene, – vi har sett i hvilken grad Reventlow ville ha fjernet (for ham) uduelige menn, og vi vet at han satte fart i sine underordnedes arbeidsinnsats – og derfra til ethvert departements oppgave: utarbeidelsen av betenkninger og responsa – til den eksterne innsats ute «i marken». Her var det først og fremst C. D. F. Reventlow, Chr. Colbjørnsen og og andre av departementssjefens håndgangne menn som bar dagens byrde og hete.

Når det danske samfunn i så vesentlig grad ble endret i løpet av disse ca 60 år, skyldes det ikke minst at disse vidt forskjellige faktorer *virket sammen*.

Vår gjennomgåelse av de statlige bestemmelser, den prosess som derved var satt i gang, og de virkninger de tross alt fikk, kan ikke støtte tanken om at alle reformer skjer «fra nedan». Det er i det hele tatt vanskelig å forstå samfunnsendringene uten å ta med statens innsats ved den lange rekke av forordninger og andre bestemmelser – med tildels kraftige ris bak speilet – som uomtvistelig står der. Om denne del av statsmaktens innsats uttrykker Holmgaard seg slik – og med rette: «*Hvad skulle dog fra 1750'erne og et halvhundrede år frem være skiftende regerings motiver til at sætte stærke krefter ind på at søge udskiftningen gennemført, ja ligefrem foranledige tvangsudskiftning ... om ikke en realistisk erkendelse af, at det gamle system var blevet utidssvarende og ikke rummede væsentlige ekspansionsmuligheder?*»¹⁷²

Et godt stykke unna står da Feldebæk som ser den statlige innsats for utskiftning som liten, som perifer i forhold til jordbruksamfunnets evne til å forandre seg, uavhengig av staten,¹⁷³ – formulert slik: «*Enevældets bidrag til denne vældige omlægning var få, små og sene.*»¹⁷⁴ Dog betoner også Feldebæk to viktige faktorer: J. H. E. Bernstorffs pionerreformer fra 1765, og reformene i 1770-årene på krongodset i Nordsjælland «i et friktionsfritt samarbejde mellem bønderne og Rentekammerets embedsmænd». ¹⁷⁵ Så får vi her da bare føye til at også dette kammer var enevældets instrument. Så staten var altså dog med, kanskje

ikke så uvesentlig allikevel. For en almue er det alltid av vesentlig betydning å vite hvor maktens menn står og i hvilken retning de går. Myndighetenes bevilgning er en maktfaktor i den historiske prosess. Til alle tider er menigmann blitt tiltrukket av myndigheters makt.

Neste spørsmål i denne vurdering er hva man definerer som landbo-reformer. Forordninger om markfred og veier er en del av dem. Videre ser jeg fredskovforordningen som en krone på et svært så mangesidig reformverk. Flytter vi så blikket fra reformene til samfunnsstrukturen, er den betydelige styrking av rentekammerets makt et hovedtrekk. Fra dette kammer går maktlinjen til amtmennene.

Her er dessuten ett saksforhold til: Reformmennene – med kronprins og senere konge i spissen – kunne prise seg lykkelig over at de fikk allierte hos den alminnelige landmann som hadde sunt bondevett og derfor innså at utskiftning hadde klare økonomiske fordeler. Men det var og et ledd i samfunnsforandringene at der fantes menn som innså de økonomiske fordeler ved utskiftningene. Det gjorde de ut fra en ren kapitalistisk tenkning.

Av den grunn fortøner det seg for meg som noe unødvendig å tale om at reformene ble gjennomført *enten* fra oven *eller* neden. Men min uenighet med Feldebæk har et forsonende skjær over seg: Han sier nemlig – forøvrig med kledelig selvironi, en sjelden vare blant historikere – at hans «reformer fra neden» representerer et problem, nemlig at hans syn, «den alternative reformopfattelse», den «harmonerer næsten alt for godt med historiesyn og samfunnsopfattelse hos historikerne i tohundredeåret for stavnsbåndsløsningen». ¹⁷⁶

Ingen historikere er opptatt av om de er enig med historietolkere av det ene eller andre århundre. Men for meg har det vært et kardinalpunkt å betone det samspill mellom alle de krefter som er aktive i samfunnet og som drev utviklingen fremover. Ikke bare ploger og driftsmåter, ikke bare økonomisk gode tider, men menn med politisk vilje og politisk makt var med i den prosess som omskapte samfunnet. Det er ikke ønskelig å undervurdere det reformgrunnlag som ble lagt og den reforminnsats som dog skjedde før 1784. Like liten grunn er det til å se bort fra riksstyrets reformarbeide etter 1784.

Man kan undre seg over at statsmakten ikke gikk kraftigere til verks, satte hårdt mot hårdt fra den tidlige reformepoke av hvis den virkelig

mente det så alvorlig med disse reformene. For historikere er en slik problemstilling lite interessant. Den historiske realitet er at statsmak- tens menn søkte reformer, ikke revolusjoner, og de var fullstendig klar over motstandernes makt. For statsmakten kunne gjøre de siterte ord fra 1600-tallets folkedyp: *Riget fattes Penge* til sine egne. Derfor kunne ikke staten gjøre mere enn den gjorde.

Epilog

Reventlow gav *sin* i 1815, 2 år etter avskjeden. Han mintes de menn som hadde stått ham nær og vært hans kamppeller. Nu var de alle borte, alle unntatt én. Borte var A. P. Bernstorff, broren Ludvig, hans ungdoms veileder, hans manndoms medarbeider og venn Carl Wendt, hans sterke støttespiller, godseier V. A. Hansen, hans intellektuelle medkjemper Tyge Rothe, inspiratoren Jens S. Sneedorff. Embedskollegaen Schimmelmann var den eneste gjenlevende. Av brevet hvor *Reventlow* omtaler sine medkjempere, fremgår til evidens at alle hadde vært hans allierte, alle hadde gitt ham styrke.¹⁷⁷

Styrke hadde han hentet også i sin litteratur. Boksamlingen var arsenalet. Her er de samlet, alle de 1700-tallets menn som hadde brutt staven over det gamle feudalsamfunn: Herder, Schiller, Lessing, Holberg, Voltaire (29 bind) og Montesquieu (*Oeuvres complètes*). Her er hans ungdoms Gellert, Garve og Schytte. Adam Smith finnes både på fransk, tysk og dansk. Tyge Rothe selvfølgelig, – bl.a. med de viktige bøker fra 1784 og 1785. Naturlig nok er her også verkene til hans politiske motstandere.¹⁷⁸ *Et altera pars audiatur*.

Vår epilog om *Reventlow* søker å samle politiske forklaringer på hans livsverk, – på det han oppnådde og de mål han ikke greide å nå. Én sak er det alminnelig kjente at han var en dyktig politiker. En side her var hans taktiske evner. Han visste hvor avgjørende det var at han fant fremragende medarbeidere til sitt kollegium. Han stilte store krav til dem som skulle arbeide under ham, – fra det å begynne arbeidsdagen når den skulle og til å stå arbeidsdagen ut. Var han overbevist om at en bestemt ordning for departementsarbeidet var den beste, stod han urokkelig på sitt standpunkt. Det er neppe tvil om at han var mannen bak planen i 1791 som førte til at bergverksdirektoriet ble nedlagt og saksområdet overført til rentekammeret.¹⁷⁹

Han visste også å søke den best mulige måte for å *forberede* et fremstøt. Stadig merker vi taktikeren når han ber kronprinsen, senere kongen om en samtale for å få presentert sitt syn.¹⁸⁰ Da fikk han også anledning til å studere regentens umiddelbare reaksjon. På denne måten fikk han flere ganger utvirket tillatelse til å utdype sitt syn og

fremlegge det skriftlig. Dette betyr selvfølgelig ikke at kronprinsen/kongen alltid fulgte hans votum.¹⁸¹ Reventlow var seg også bevisst at det gjaldt å finne *det rette øyeblikk* for fremstøt. Vi har sett at han kunne drøye over ett år før han satte en sak som han for lengst var enig i, på den politiske agenda.

Den motstand han møtte blant sine adelsfeller, var til tider enorm. Tidens karikaturer forteller i hvilken grad han var skyteskive, i hvilken grad motstanderne så *ham* som den egentlige fiende.¹⁸² Motstanden tvang ham til å legge vekt på det politisk mulige: Hva er viktigst å få gjennomført først? Når vil det gunstigste øyeblikk være? Er det nødvendig å gå en annen vei, ta en omvei, for å komme videre? Det kan ikke være tvil om at Reventlow måtte utvise stor dyktighet som balanse-kunstner, men det bør også være klart at balansen gjaldt taktikk, metode. Bl. a. Claus Bjørn har pekt på hvordan Reventlow ble tvunget til å saktne farten, gjøre innrømmelser overfor en konservativ jordadel. Men vi har ikke funnet at han i sitt politiske arbeide red samtidig på to hester.¹⁸³

Èn ting er å kunne det politiske håndverk, evnen til å finne muligheter for å sette ideer ut i livet, – noe annet er innholdet i politikken. På den politiske arena møter vi to forskjellige grupper, vi kunne gjerne si mennesker med to vidt forskjellige innstillinger eller mer nøyaktig sagt: forskjellige grunnholdninger overfor politiske problemer. Den første er *politikkerne* som har sine egne eller sitt partis interesser i brennpunktet for sin innsats. Politikerlauget har usedvanlig mange medlemmer, og her er opptaksterskelen ikke høy.¹⁸⁴ Det er et langt sprang fra dette store laug til den andre gruppen som er svært så liten. Vi taler om dem som har rett til betegnelsen statsmenn.

Det har ikke vært uvanlig å bruke karakteristikken *statsmann* om en person bare fordi han tar ledende del i en stats politikk.¹⁸⁵ Det er en meget farlig bruk av ordet. Historien har altfor mange eksempler på at menn har sittet i en stats fremste stillinger uten at de har ydet noen stordåd. Det er liten grunn til å ha en egen, fornem betegnelse for slike menn.

Det er større grunn til å legge vekt på et annet moment. Gjennom lang tid er ordet *statsmann* vitterlig brukt om personer med format som har ydet stor innsats. Ordet er også brukt om mennesker som

viser overlegen dyktighet og innsikt i statspolitikk. ¹⁸⁶ Her nærmer vi oss det essensielle. Denne gruppe – her finnes både kvinner og menn – har et helt annet innhold i sin politiske virksomhet og dermed også et annet perspektiv enn de mange medlemmer av politikerlauget. Statsmenn har evnen til å se de lange linjer, og til å trekke viktige konsekvenser av dem.

For statsmenn er det nasjonens, statens eller statenes interesser som står i sentrum for deres innsats. Deres synsfelt har sitt utgangspunkt i *grunnleggende verdier, hva enten de gjelder enkeltgrupper, nasjonen, staten eller statene, uavhengig av den egeninteresse som er knyttet til vedkommendes person eller gruppetilhørighet*. Her er vi igjen tilbake til Fichtes grunnverdier, i motsetning til de flyktige låneverdier.

Erik Arup kalte altså Reventlow for en statsmann. Ut fra den definisjon vi har gitt ovenfor, finner vi det riktig å gi Arup rett i den betegnelse om ham. ¹⁸⁷ Og da taler vi om de store, dyptgripende landsreformer som er knyttet til hans navn. Men om han kalles statsmann, betyr ikke det at alt han gjorde, berettiger til å bli inkludert i den betegnelsen. Claus Bjørn har anført at Reventlow ikke beholdt den nødvendige fatning i 1807 og heller ikke under trusselen mot København 2. april 1801. ¹⁸⁸ Dette er det neppe tvil om, heller ikke at i denne siste sak så utenriksministeren klarere, eller hadde en bedre strategi, enn Reventlow. I og for seg burde ikke det være så merkelig. Vi forventer at utenriksministeren er den statsråd som har det beste judicium i utenrikssaker. ¹⁸⁹ Hvis så ikke er tilfelle, forteller det om en regjering som ikke står sterkest rustet i politisk stormvær.

Feldbæk har trukket frem et annet poeng som ligger nært vårt tema: Frem til sin død i 1797 fungerte A. P. Bernstorff som statsrådets første-minister, «*og kronprins Frederik bøjede sig for hans autoritet*». Fra det år ble Reventlow og hans slektning Cay Reventlow medlemmer av statsrådet, men ingen av dem og heller ikke Schimmelmann, sier Feldbæk, var «i tilstrækkelig grad statsmænd til at gøre kronprinsen rangen stridig som den politiske leder i statsrådet». ¹⁹⁰ Dette forhold kan det være ønskelig å se noe nærmere på. Bernstorff var 33 år eldre enn kronprinsen. I det år kronprinsen ble født, ble Bernstorff deputert i to viktige departementer. Utenriksminister ble han da kronprinsen var 5 år gammel. I denne stilling hadde han vist hvilken statsmann han var. ¹⁹¹

Det ville vært mere enn merkelig om kronprinsen hadde kunnet/villet desavouere denne personlighet, både ut fra hans innsats og hans alder.

På den annen side: Er det urimelig å anta at ved A. P. Bernstorffs død følte kronprinsen at endelig var han fri? Den store betydelige mann som hadde «stått foran» ham, var borte. Var ikke tiden nå inne til at han nå kunne ta tøylene selv? Alle de tre nevnte statsråder hørte dog med til en yngre generasjon, rundt regnet bare 15 – 20 år eldre enn kronprinsen. Jeg finner det svært så rimelig at kronprinsen nu benyttet anledningen til å ta førerskapet. Temaet *lederskap i statsrådet* var et spørsmål både om makt – den hadde Frederik – og om stand og rang. La oss først nevne det banale faktum at ingen av de tre eide noen revolusjonære trekk. Intet kunne føre dem på kollisjonskurs med eneveldets grunnordning. I den grad Reventlow og Schimmelmann hadde dimensjoner som statsmenn, var det i utøvelsen av sin politiske makt at de måtte finne utløp for disse evner, ikke i en kamp i statsrådet mot kampfellen fra 1784.

I 1815 omtalte *G. L. Baden* Gregers Begtrups syvbindsverk «Beskrivelse over Agerdyrkingens Tilstand i Danmark» og skrev: «Værkets Tilværelse skyldes den af vort Agerbrug, som af den danske agerdyrkende Borgerklasse, høitfortjente, nu desværre i Rentekammeret savnede Præsident, C. D. Reventlau.»¹⁹² Er det rimelig å tro at en systematisk undersøkelse av rentekammerets arkiv – og dermed også av sjefens innsats der gjennom 29 år – kan gi større kunnskap om hans verk, – kanskje så stor kunnskap som er en forutsetning for å kunne gi Reventlow hans rettmessige plass i dansk(-norsk) historie? Eller vil en slik undersøkelse kunne fastslå at Reventlow bevisst har villet fordreie historien, brenne kildemateriale som ikke var flatterende for ham? Bjørn har meddelt at noe over ett år etter krigsutbruddet i 1807 hadde Reventlow begynt å ordne sine venners brev,¹⁹³ et utsagn som Bjørn senere har utfylt slik: «Han ville prøve at skille klinten fra hveden og bevare, hvad der kunne tjene som oppbyggelse og belæring for efterkommerne og eftertiden». Bjørn tolker dette dithen at «Reventlow havde sat sig hen for at tilrettelægge sit eget eftermæle.»¹⁹⁴ Dette siste kan godt være riktig, men det er et stykke vei å gå fra utsagn til tolkning. Mangt et arkiv er blitt ordnet og verdiløst materiale kastet uten at det har vært bevisste forsøk på å svindle historien. En annen sak er at

både departementer og arkiver har begått vemodige feil i sine kassa-sjonsarbeider. *Grethe Jensen* har trukket den slutning at Reventlow «ryddede grundigt ud i sit arkiv» med henblikk på det eftermæle som han «helst ville have». ¹⁹⁵ Disse ord skal vel tolkes som den sannhetskjærlige manns bevisste forsøk på å fordreie historien. Men hvis det var hensikten, må man spørre om det var særlig omtenkstomt å fortelle om det i et brev som han måtte være ganske sikker på ville bli bevart for ettertiden.

En grundig undersøkelse vil kanskje også klarlegge om G. Jensen har rett i sin oppfatning av Reventlow som «den aldrende og temmelig mislykkede statsminister». ¹⁹⁶ Foreløbig er det noe vanskelig å ta standpunkt til utsagnet, diffust og uten belegg som det står. Når ble statsministeren fra 1797–1827 aldrende? Skal vi si fra og med krigsutbruddet, eller kanskje iallfall fra 1809? Mener hun at på tross av sin embedsposisjon greide ikke Reventlow å få gjennomført noe betydningsfullt etter det? Taler vi i så fall bare om Danmark? Gjelder ordene hans motstand mot finanspolitikken? Eller hans fortvilelse over den gamle kampfelle, som hadde begynt sin regjeringstid med å fjerne et kabinettstyre, og som i rikets skjebnetime hadde gjeninnført det? Eller gjelder utsagnet Norge, som stod Reventlows sinn så usigelig nær? Jeg har tidligere streift én side av denne i tidsrommet 1807–10, ¹⁹⁷ og vil senere komme tilbake til Reventlows hovedinnsats fra 1809–13 for å skaffe Norge korn. ¹⁹⁸ Som belegg kan G. Jensen ikke ha Reventlows bunnsolide betenkning til kongen om brennevinsbrenneriene, som han skrev så sent som i 1817. Vi kan heller ikke trekke inn hans brev til kongen i 1815 med kritikken over at kongen under krigen hadde styrt uten statsrådet og med Reventlows henstilling til kongen om å gjeninnsette rådet. ¹⁹⁹ Ingen av disse dokumenter, skrevet etterat han omsider hadde fått lov til å ta avskjed som kammersjef, bærer noe preg av åndssvekkelse.

Men aldrende var han, kronologisk talt, selvom kjempens helse sviktet først i hans siste leveår, – etterat han hadde fylt sine 79 år. ²⁰⁰

Forkortelser

- CDFR: Chr. D. F. Reventlow (kun i notene).
DBL: Dansk biografisk leksikon. (Jfr. Litt.listen: *Bricka.*)
DH: Danmarks historie IV–VI, X. Kbh. 1982–92.
FK: Finanskollegiet
HT: Historisk tidsskrift. – (Dansk) HT: *Kbh.*; – (Norsk) HT: *Oslo.*
RA: Rigsarkivet, Kbh.
RK: Rentekammeret
Rev. Pap.: Efterladte Papirer fra den reventlowske Familiekrede i Tidsrummet 1770–1837 I–X. Udg. L. Bobé. Kbh. 1895–1932.

Litteraturliste

Her er kun tatt med litteratur som er brukt mere hyppig. Verkene siteres i fotnotene ved *kursivert tekst og årstall.*

- Bergsøe, A. F.:* Geheime-Statsminister Greve Christian Frederik Reventlows Virksomhed som Kongens Embedsmand og Statens Borger I–II. Kbh. 1837.
Bricka : Dansk biografisk Lexikon I–XIX. Udg. C. F. Bricka. Kbh. 1887–1905. *Jfr. DBL.*
Bjørn, C.: Den jyske proprietærfejde. En studie over godsejerpolitik og bondeholdninger omkring 1790. Historie XIII. Århus 1979.
– Bonde, herremand, konge. Bonden i 1700-tallets Danmark. Kbh. 1981.
– Den gode sag. En biografi om Christian Ditlev Frederik Reventlow. Kbh. 1992.
Christensen, P. V. : Den lille landbokommission og indførelsen af arvefæste på krongodset i Nordsjælland. Fra Frederiksborg amt 1975, 27–71.

- Feldbæk, O. :* Danmarks historie IV: 1730–1814. Kbh. 1982.
- Historikerne og landboreformerne. Traditioner og problemer. HT 1989, 38–54.
 - Anm. av Th. Kjærgaard: Den danske revolution 1500–1800. ... HT 1992, 97–118.
 - Danmarks økonomiske historie 1500–1840. Viborg 1993.
- Holm, Edv.:* Kampen om Landboreformerne. Kbh. 1888 (A)
- Den offentlige Mening og Statsmagten i den dansk-norske Stat i Slutningen af det 18de Aarhundrede (1784–1799). Kbh. 1888 (B).
 - Danmark-Norges Historie fra den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse (1720–1814). VI, 1. Kbh. 1907.
- Holmgaard, J.:* De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne. En skitse. Erhvervshistorisk årbog VI, Kbh. 1954. (Optrykt (uten endringer) i festskriftet *Alt på sin rette plads*. Viborg 1990.)
- Landboreformerne – drivkræfter og motiver. Fortid og Nutid XXVII. Kbh. 1957.
 - Anm. av Hans Chr. Johansen (1968). HT 12 R. V 162–171. Kbh. 1972.
 - Anm. av Th. Kjærgaard: Konjunkturer og afgifter ... HT (1990) 398–402.
- Jensen, H. :* C. D. F. Reventlow. DBL 1940 (XIX) 429–435
- Johansen, H.C.:* Dansk økonomisk politik i årene efter 1784: I : Reformår 1784–88. Aarhus 1968.
- Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. II: Krigsfinansieringsproblemer 1789–93. Aarhus 1980.
- Jørgensen, B. S.:* Bønderne og udskiftningen i Hørsholm amt. Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltang..... 5. august 1970. Kbh. 1970, s. 112–128.
- Kjærgaard, T.:* Konjunkturer og afgifter. C. D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet. Kbh. 1980.
- C. D. F. Reventlow. DBL 1982 (XII) 164–169.

- Markussen, I.:* Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor egen Nytte. ...Kbh. 1991.
- Rahbek, K. L. :* Erindringer af mit Liv. I–IV Kbh. 1824–27.
- Rasmussen, K.:* Ole Villumsen og Vestensborg Bønders Frihedskamp. Lolland-Falsters hist. Samfunds Aarbog for 1915. (Nykøbing 1915) 16–49. (Noen få korreksjoner i 1917-årg. 137 f.)
- Reventlow, C. B.:* En dansk Statsmands Hjem omkring Aar 1800. Breve fra Grevinde Sophie Frederikke Louise Charlotte Reventlow, født von Beulwitz. II :1801–1821. Kbh. 1903.
- Reventlow, C.D.F.:* Min Reise i Norge 1811. Utg. J. Elgvin. Oslo 1955.
- Plan til en forbedret Indretning af *Veivæsenet* i Kongeriget Danmark. Udg. ved og med innledn. av Cl. Bjørn. (Kbh.) 1993.
- *Reise Bemerkungen* ... Grafen v. Reventlow auf einer Reise durch Die Herzogthümer im Jahre 1796. Udg. Cl. Bjørn 1994.
- Schack-Rathlow:* Udvalgte Breve, Betænkninger og Optegnelser af J. O. Schack-Rathlous Arkiv 1760–1800. Udg. af Th. Thaulow og J. O. Bro Jørgensen. Kbh. 1936.
- Schumachers brev:* Ove Høegh Guldbergs og arveprins Frederiks brevsveksling med Peter Christian Schumacher 1778–1807. Udg. ved J. O. Bro-Jørgensen. Kbh. 1972.
- Skrubbeltrang, F. :* Christian D. F. Reventlow, som danske Historikere har set ham. Loll.-Falsters hist. Samf. Aarb. for 1948. (Nykøbing 1948) 383–400.
- Det danske Landbosamfund 1500–1800. Kbh. 1978.
- Et ejendommeligt Reventlow-portræt. HT Kbh. (1981) 193–195.
- Sneedorff, J. S.:* Om den Borgerlige Regiering. Kbh. 1757.
- *Samtlige Skrifter. I–IX* Kbh. 1775–77.
- Tamm, D.:* Henrik Stampe. DBL XIII (1983) 624–627.

Noter

- ¹ Skrubbeltrang (1948) 398 f.
- ² Skrubbeltrang (1948) 383 – 400 og (1978) særlig 262–266; Feldebæk HT (Kbh. 1989) 38–54)
- ³ Rahbek III (1825) 111. – Her kunne nevnes flere fra samtiden, f. eks. *Jens Wadum*, stifteren av *Det danske Literaturselskab af 1775* og en hovedmann innenfor Drejers Klub. Ifølge Harald Jørgensen utøvet han «en afgørende indflydelse på meningsdannelsen i Kbh., navnlig med hensyn til landbospørgsmaalet». (DBL XV (1984) 221); jfr. G. Horneman i *Bricka XVII* (1904) 154 f.. – Wadum var kommittert i RK 1790–1804, en meget ordknapp mann, sjeldent sparsommelig m.h.t. å gi ord til berømmelse av noen, men det gjorde et dypt og livslangt inntrykk på Rahbek da Wadum – med en for «ham ualmindelig Begeistring» sa om CDFR: Han var «en stor Mand» (Rahbek III (1825) 111). – En annen er *A. S. Ørsted*, – her fra hans utførlige votum til Videnskabernes Selskab ad Bergsøe's bok: «Endnu mindre bør det forbigaaes med Taushed, hvorledes han, som stor Besidder af privilegerede Jordegodser i Danmark, har arbejdet for at indskrenke Privilegiens Virksomhed...» (RA Priv.ark. 6557 A. S. Ørsted B. Div. 5, dat. Viborg 17. 5. 1836 – konsept). – Bjørn (1992) 311, 333 har brukt hans votum in originali.
- ⁴ Rahbek IV (1827) 177.
- ⁵ Dette ord har som kjent vært tvetydig lenge, iallfall fra Holbergs tid: 1) sikkert, 2) visstnok. Ole Feldebæk oppgir til meg at her har ordet kun betydningen «sikkert» = absolutt, uomtvistelig.
- ⁶ Rahbek III (1825) 112 f.: Tyge Rothes brev 1786 6/8 > Rahbek.
- ⁷ Bergsøe I–II (1837).
- ⁸ Skrubbeltrang (1948) 384.
- ⁹ P. A. Tutein, som på mange måter var en reformivrig godseier-forretningsmann, særlig når han fikk reformene som han ønsket, skrev en «anmeldelse» på ialt 75 sider: *Maanedsskrift for Litteratur XVII* (1838) 475–549). Jfr Claus Bjørn i DBL (1984) XV 80 f.
- ¹⁰ Han innfridde vel tilfulle de forventninger som hans biografi måtte ha skapt, jfr. Vagn Skovgaard-Petersen i DH V (1985) 166: Uforskningen av samfunnet med siktemålet å forklare forandringene i det «fandt sit ypperste Udtryk i Tabelkommissionens udgivelser fra 1835» og i Bergsøes verk om *Den danske Stats Statistik*.
- ¹¹ Jfr. Feldebæk (1992) 115: «den iltre og ubeherskede» Chr. C.

- 12 Jeg mener å se en klar forskjell i Holms syn på CDFR, – fra jubileumsboken i 1888 til 1907 og 1909, jfr. Holm (1888) og Holm VI, I (1907) spes kap. 19, reg. og VI, 2 (1909), bl.a. kap 22. Samme oppfatning hos Skrubbeltrang (1948) 390 f., 394.
- 13 Erik Arup: Rids af Danmarks Historie. (Kbh. 1921) 46 f.
- 14 Erling Ladewig Petersen i DH X (1992) 291.
- 15 Hans Jensen i DBL XIX (1940) 429–435.. – Man ser at Jensen bare såvidt streifer CDFR's innsats for skogen. Grunnen er den enkle at skogsaken er viet egen omtale av *A. Howard Grøn* : ibid. 435–437.
- 16 Holmgaard (1954).
- 17 Jensen (1940) 432.
- 18 Christensen (1975) 29; Bjørn (1992) 132.
- 19 Bjørn, l. c..
- 20 Kgl. res. 3. nov. 1784.
- 21 Bjørn (1992) 146–147.
- 22 Holmgaard (1954) 61. Kursiveringen er min.
- 23 Holmgaard (1954) 62.
- 24 Holmgaard (1954) 59.
- 25 Omtalt hos Holmgaard (1954) 60 m/ henvisninger. – Jfr. Feldbæk i DH (1982) IV 191: «Albert Olsen (1939) fastholdt således med styrke, at det tværtimod var statsmagtens og godsejernes sammenfaldende økonomiske interesser og befolkningspolitiske hensyn, der lå bag reformerne.»
- 26 Holmgaard (1954) 59. Understrekingen er Holmgaards.
- 27 Bjørn (1992) 146–148.
- 28 Holmgaard (1954) 59. Understrekn. er min.
- 29 I sin kritikk av Hans Jensens doktoravhandling anfører Ole Feldbæk at en av dens «væsentligste svagheder ligger i, at Hans Jensen på intet tidspunkt søger at definere det gennemgående og konsekvente «socialpolitiske» motiv, som han mente at se bag styrets reformlove.» (DH (1982) 191.) – Jeg får da kanskje føye til at jeg bruker ordet «sosialpolitikk» i den betydning som er den vanlige og alment godkjente i mitt land: En samlebetegnelse for « lovgivning og administrative tiltak som fremmes for å avhjelpe menneskelig nød og bedre kårene for de klasser og grupper som er ugunstigst stilt.» (Kunnskapsforlagets leks., Oslo 1980.) – Men jeg synes at ordet «ugunstigst» burde vært erstattet med «ugunstig».

- 30 Holmgaard har noe senere ((1957) 43) gitt sitt syn denne form, som vel er en nyansering: «Sandheden er utvivlsomt, at reformerne hænger uløseligt sammen, at selveje forudsætter udskiftning, at tekniske fremskridt hos de udskiftede og selvejende bønder kræver folkeoplysning, at stavnsbånd er uforeneligt med selveje osv., osv.» Og når det gjelder tidligere forsknings påpekning av de to hovedlinjer, en rent agrarteknisk og en sosialpolitisk, vil ikke H. avvise at man teoretisk kan foreta en slik sontring. Men: «Skal man sondre mellem to sider af reformbevægelsen, ville jeg som mere perspektivrig foretrække en sontring mellem de reformer, der som *stavnsbåndsløsning og kornhandelsfrihed* ret beset kun betegner en afvikling af kriselovgivningen fra 1730erne, og *de fundamentalt afgørende reformer som udskiftning og selvejkøb, der omkalfatrede det gennem århundreder nedarvede landvæsenssystem og efterhånden opløste gods-systemet.*» (Kursiv. av meg.) – En sak for seg er det påfallende at avviklingen av en kriselovgivning skulle komme først etter 50 år, – i en for Danmark vanskelig økonomisk situasjon.
- 31 Jfr. Skrubbeltrang (1978) 296, 283.
- 32 Holmgaard refererer Albert Olsen og Axel Linvald som har betonet fiskale grunner, og sier selv at det forekommer «mindre sandsynligt» at det fiskale moment fra før 1784 skulle vært trådt tilbake etter 1784. (s. 60).
- Har man denne oppfatning, skulle det ikke være så umulig å fastholde også en annen linje, reformlinjen.
- 33 Minerva 1788 October s. 2.
- 34 Markussen (1991) bl. a. kap. 5 m/ skolesaken i denne kommisjon; forøvrig: kap. 3 og 8.
- 35 Man må si at i kommissoriet var dette sannelig ikke omtalt særlig utførlig . Der stod det kun: Å gi bøndene eiendom «*især hvor det kan ske uden Afgang i vores Indkomster*». Stort knappere kunne ikke den saken nevnes! Men så var det vel enten ikke nødvendig å bruke flere ord! Eller man søkte å tilslore?
- 36 Johansen (1968) 141–145, jfr. 110–112.
- 37 Wendt hadde siden 1782 vært knyttet til Overdireksjonen for banken, både i sekretariatet og som kommissær. (Kringelbach, G. N.: Den civile Centraladministrations Embedsetat 1660–1848. Kbh. 1889 367.)
- 38 De tre øvrige: Christian Pedersen Agerskov, byråkrat siden 1733 (1714–89), Johan Zoega (død 1788) og fra aug. 1784 Christian Brandt (1735–1805), fra 1789 president i DK, – alle pålitelige og jevnt dyktige.
- 39 Holmgaard (1954) 64: «Rentekammeret har utvivlsomt været noget mindre bundet af fiskale hensyn end finanskollegiet.» Og: «...rentekammeret også ved et par lejligheder har holdt igen overfor kommissionen i dennes stadig stigende tilbøjelighed til at ville tilgodese kongens kasse». – P.d.a.s. er det ikke helt lett å bli klar over Holmgaards syn her, for han sier også at CDFR «har også naturligt nok

- været den, der i første rekke varetog de fiskale interesser» (op. cit. s. 62). – Er det noen særlig grunn til å sette ham her foran Schimmelmann?
- 40 CDFR fikk V. A. Hansen inn i rentekammeret, og med i landbokkommisjonen.
- 41 Jfr. Christensen (1975) 44.
- 42 Holmgaard hevder at CDFR's rolle i kommisjonen «var formentlig af en mere præsidierende karakter» (op. cit. 62), dog uten å belegge dette nærmere. Dette syn må sies å være klart imøtegått av Bjørn (1992) 150 f. og 326, spes. note 18 til s. 151 – Begge Reventlow-brødrene er klart tilstede i alle hovedsaker, og i den vekt kommisjonen la på den sosiale innsats – skoler og jordmødre – merker man Reventlow-brødrenes holdninger. I denne sammenheng er det jo ikke det vesentlige om medlemmene deltok i alle møter.
- 43 Holmgaard (1954) 64 f. – Kursiveringen er min. – Når man leser uttrykket «den opreklamerede bondeven», kan det *en passant* være ønskelig å få fastslått hvorvidt Reventlow *var* en bondevenn, eller om det bare var et skall, noe han hadde til uthengsskilt. Hvis hans bondevennlighet ikke var ekte, men et eklatant propagandatrick, er det nokså påfallende at bøndene ikke hadde gjennomskuet det så sent som 1) i hans otiumsår da han på sine lange fotturer var en hyppig gjest i bondestuene, 2) og enda senere ved hans død, – da bønder bar hans kiste fra Christianssæde til hans hjem i Horslunde. Det var dog en strekning på ca. 35 km.. Selvfølgelig vekslet grevskapets bønder med å bære, desto flere bar, i alt 500. I Horslunde kirke hadde (og har) familien sitt eget, prominente gravkapell. CDFR ville ikke begraves der, men utenfor kirken, på nordsiden, på det felt som fra tidligere hadde vært fattigkirkegård Bobé i Loll.-Falsters hist. Samf. (1927) 130; Bjørn (1992) 19. Skuespillertalent inn i døden – for å sikre seg et flatterende eftermæle? Jeg tror vi lar en slik tanke ligge innerst i den skuff hvor den fortjener å ligge, den skuff som er lukket for alltid og hvor nøkkelen er tapt. – Om forbud mot begravelse i kirkene: Frdn. 22.02.1805.
- 44 Jeg refererer til note 39 med omtalen av Holmgaards syn.
- 45 Holmgaard (1954) 66. Kursiv. er min.
- 46 I sin store biografi oppgir Bjørn (1992) 319 Holmgaards artikkel i sin litteraturliste, men trekker ikke noe av den inn i sin omtale av talen på Frederiksborg (s. 148–150).
- 47 Denne slutning ut fra den premiss at aktørene ikke presenterte ett standpunkt utad, og det stikk motsatte innad. Mitt resonnement er tydelig basert på en hederlighet hos aktørene. Jeg tror ikke det var mulig i en fremtredende embedsposisjon å leve med at man presenterte blank løgn.
- 48 Holmgaard (1954) 65. – Redaksjonelt og sproglig har de to viktige momenter fått en annen utformning, men jeg ser ikke grunn til å legge nevneverdig i endringene. Holmgaard gjør et poeng ut av dem.

- 49 Ibid. 65 f. Kursiv. ved meg.
- 50 Holmgaard avslutter denne tankerekke med å si at at man kan «naturligvis tænke sig» at Reventlows holdning i finanskollegiet «i nogen grad» har vært bestemt av at kollegiet «som ethvert finansministerium har været mest tilgjengelig for rent fiskale argumenter». Ja, dette var da finanskollegiets hovedoppgave i denne sak. Jfr. forordningen av 2. juni 1786 som gav det nye kollegium dets myndighet og ansvar, det siste ikke minst.
- 51 Christensen (1975).
- 52 I sin litteraturoversikt (DH IV (1982) 192) omtaler Ole Feldbæk disse to artikler slik: Christensen anfekter «Holmgaards tolkning og argumenterer for en tilbakeholdende fiskal indstilling blant medlemmerne af Den lille landbokommission. Uden eksplicit at tage stilling hertil fastholder Jens Holmgaard i artikklen *Landbo-reformerne – drivkræfter og motiver (1957)* sin opfattelse af de fiskale hensyn som de centrale i krongods- politikken og belyser det med et eksempel fra krongodset på Falster». – Feldbæk gir her ikke uttrykk for noen bestemt oppfatning av strids-spørsmålet. Men hans fremstilling (ibid. 163 f.) ser ikke ut til å støtte Holmgaards syn. – «Krongodset på Falster» er en noe komplisert sak. Det siktes til agent von Westens gods («Vestensborg»), senere kjøpt av justisråd Chr.Thestrup. Han tilbød det først til bøndene. De fikk ikke innvilget lån («hvorfør ikke» er ett av problemene, muligens var grunnen dets elendige forfatning). Staten benyttet sin forkjøpsrett. Kort tid etter ble noe frasolgt ved auksjon. Thestrup og Chr. Colbjørnsen fikk tilslaget. Staten beholdt det resterende til stor forbitrelse for bøndene og deres leder *Ole Willumsen* -. Saken er omtalt av Bergsøe I 75 note: «Vestensborg Gods, som havde været et af de sletteste og fattigste i Landet, kom inden faa Aar i god Stand...»; i vårt årh. først trukket frem, delvis på grunnlag av familie-opptegnelser, av en historie-interessert utenfor laugget (Rasmussen (1915)), og senere altså av Holmgaard (1957). Den venter vel ennå på en uttømmende behandling. Jeg beklager at jeg ikke får drøftet den her.
- 53 Christensen (1975) 41.
- 54 Ibid. 45: «Holmgaards karakteristik af talen som propaganda må derfor stadig have sin gyldighed omend ud fra andre præmisser. Det var en propaganda for landboreformer.»
- 55 Ibid. 35 f., 40 f., 43 f., jfr. dog s. 46 med problemet om forskjellen i avgifter for selveierne og festernes etterkommere, et problem som kommisjonen tok opp i brev til rentekammeret et halvår etter Reventlows utdeling av de første skjøter, et brev som (iflg. Christensen) var «unægtelig det negative modstykke til Reventlows løfterige tale».
- 56 Ibid. 60 f. Kursiv. er min.
- 57 Kjærgaard (1980) 81–147.

- 58 Ibid. 202, note 26. Ut fra formuleringen i teksten virker det som det siterte også gir uttrykk for Kjærugaards egen oppfatning («står stort set stadig ved magt»), men det må oppfattes kun som et referat.
- 59 Ibid. 23.
- 60 Holmgaard i HT 14. R. III (1982) 398.
- 61 Skrubbeltrang (1981) 193: «en krukke... Ja, det *står* der – hvis man da tør tro sine egne nutidsøjne».
- 62 Kjærugaard (1980) 29.
- 63 J. Clausen: Frederik Christian ... (Kbh. 1896) 64.
- 64 Jfr. min tidligere omtale: Markussen (1991) reg. om CDFR; Bjørn (1992) 130 f.
- 65 Kjærugaard (1980) 24 med henvisn. til betenkningens s. 121 f., trykt på s. 142 f.
- 66 Det hører med i karakteristikken av CDFR at når han først kom med et slikt utsagn om en hel gruppe mennesker, satte han det inn i en samfunnsmessig sammenheng, og da på denne måten: «*Jeg veed meget vel, at der ere Egne, i hvilke man ikke er vant til at byde Bonden Hug, og hvor den, som vilde byde saadant, vilde vove meget ved at gjøre det. Jeg veed ogsaa, at de allerfleste Jordegods-Ejere ikke tillade, at deres Bønder mishandles med Hug, men derfor er dog en Lov, som forbyder saadan Mishandling, ikke mindre nødvendig.*» (Ibid. s. 142.) Kjærugaard er også her meget omhyggelig i sin kommentar ved å minne om bestemmelsen i DL 6-5-5 om pry-lestraff og videre om frdn. av 1791 25/3 § 13 som forbød en slik straff overfor festedbonden og hans hustru, for «afstraffelse af disse stred mod den agtelse, der tilkom dem som husfædre og husmødre» – Denne forordning (formulert av CDFR) kom altså bare 3 år efterat CDFR skrev sitt om «Hug». (Ibid. s. 65, 239.)
- 67 I sin meget grundige anmeldelse av denne kildeutgave sier Holmgaard om en enkelt sak: «Og hvilken dokumentation finder man så her? Ikke nogen altfor overbevisende.» ((1982) 400) – Jeg spør meg selv om det er et mønster i kilde-tolkningene hos den dyktige Kjærugaard: Er det hans historiesyn eller hans ønsker som bestemmer tolkningen?
- 68 Ad justisministeren 1904: Jfr. Lorentz Rerup i DH VI (1989) 220; ad Bjørnson: N. Finsen: Fra Bjørnsons Hjem. (Kbh./Kri.a 1917) 56.
- 69 Skrubbeltrang (1978) 390. Jfr. Kjærugaard (1980) 202 f.: «Reformtidens skyggeside, der især traadte frem i den større klassedeling i landbosamfundet, hvor husmændene og landarbejderne blev ladt tilbage, har man dels ikke alltid været opmærksom på, dels har man gennemgående frikendt Reventlow i denne sammenheng, også fra husmandsside.»
- 70 Kjærugaard (1980) 139, betenk.n.s side 115.
- 71 Ibid. 24.

- 72 Her er ingen trykkfeil. I Norge tresker vi, i Danmark terskes. Et nødvendig skille mellom frender?
- 73 Med en slik formulering stilte CDFR seg laglig til for hugg. A. C. Teilmann kunne lett svare: Hvem i all verden kunne avgjøre hvor *meget* den enkelte bonde kunne yde? (Skrubbeltrang (1978) 380).
- 74 Kjærgaard (1980) : 56 (Oeder), 87 (lovlig), 94 (veier), 96 (frie folk), 96 (behandle med mildhet), 97 (eiend.rett), 102 (etter 1800), 103 («stoppe Munden»), 104 (ikke i ny regning til et senere år), 104 (ikke frykt for et urimelig onde), 116 (over evne), 123 (imot barnarbeide), 123 og 139 (husmennene), 140 og 143 (straff).
- 75 Skrubbeltrang (1978) 396; jfr. 397: «Disse og flere reventlowske forslag kom til at præge forordningen.»
- 76 Kjærgaard DBL XII (1982) 167. Kursiv. er min.
- 77 Christensens artikkel er ikke oppført blant Kjærgaards kilder. Men det er uvesentlig i vår sammenheng, for kildeutgaven viser at han kjenner den, og kjenner den godt.
- 78 Holmgaard (1982) 402 om den antatte økning i hoveriarbeidet.
- 79 Feldbæk (1982) 178: «Denne kreditpolitikk var klart i overensstemmelse med styrets reformpolitikk på landbrugsområdet.» Feldbæk (1992) 104: Utlånene fra Kreditkassen og Enkekassen (denne siste fra 1797, det år Reventlow ble medlem) gikk «helt eller delvis» inn i bare 5.000 av de totalt 40.000 selveiekjøp.
- 80 Ørsted: Af mit Livs og min Tids Historie II (1852) 67 f.. Kursiv. av meg.
- 81 Bjørn (1981) 156 f.: Lundbygård ønsker lån, stiler søknaden til CDFR, og får det kontante svar.
- 82 Den økonomiske oversikt her bygger helt på Johansens to grundige verker fra 1968 og 1980: Finansplanen av 1785: (1968) 167–169, jfr. t m/ 144–167; om utlånene fra 1789 til 1793: (1980) 100: I 1792 hadde kassen for første gang underskudd på driftsregnskapet, skylden for det hadde en uheldig norsk jernverkseier utenfor Christiania. Restgjelden på utlånene steg fra 239.000 i 1789 til 689.000 i 1793. – Om statsbevilgninger: (1980) 58: Tabell 6.1; om Creditkassens utlån: (1980) 58 f.: I 1789–91 gikk de fleste av lånene til å finansiere utskifting av festegårder. – I 1792–93 «blev en stigende del af lånene brugt direkte til at finansiere overgangen til selveje for tidligere fæstegårde». Dessuten fikk flere prester lån: (1980) 59: Tab. 6.2; Om 1789–93 generelt: (1968) 326: I disse år ble pengeøkonomien på landet betydelig utvidet. Dels p.g.a. overgangen til selveie fikk de fleste gårder en prioritetsgjeld som krevde avdrag i penger. Dels måtte skattene i stigende grad betales i penger, jfr. virkningene av 1791-kornskatten. – Begynnelsen av 1790-årene så endelig de første resultater av arbeidet i fattiglovs-kommisjonen med København-reformen (1792), «der var præget af den humani-

- tære tankegang, der kan findes i 1780-ernes sociale debat». – En helt annen sak er de betydelige lån som finanskasdireksjonen bevilget – der satt som kjent Schimmelmänn, men ikke Reventlow. De lånene ligger helt utenfor dette saksområde. Om finanskasdireksjonens utlån: (1968) 332–340. – Creditkassen også hos Bjørn (1992) 145.
- 83 Jfr. Markussen (1991) 195–197. Reventlow-brødrene er i Altona 1763–64.
- 84 I Sorø opplevde han ikke Jens Sneedorff, som døde bare få måneder før Reventlow kom. Men Sneedorffs ånd var i høy grad levende.
- 85 Jfr. Markussen (1991) 270–273.
- 86 En utmerket oversikt over CDFR's utdannelse hos Bjørn (1992), spes. s. 21–27. Enkelte trekk hentet fra Jensen (1938), kildeangitt i Reventlow (1811) spes. s. XII–XV
- 87 Rev. Pap. I 151: Brev Pederstrup 1813 28/10 > søsteren.
- 88 CDFR's dagboksnotat 1810 10/3, cit. av A. Larsen i Loll.-Falsters hist. Samf. 1915 s. 131.
- 89 Note 63.
- 90 Men han kunne gi seg i kast med teologisk-filosofiske problemer. Den aldrende CDFR (75 år gammel) utgav et lite skriftstykk: «Einige Ansichten in Anleitung der Schrift d. Herrn Etatsr. C. L. Reinhold über die Frage: Was ist Wahrheit? (Hamb. 1823). – Bibl. Danica I 945 f. omtaler det som en «piece», altså innenfor 48 sider.
- 91 Rev. Pap. IV 155: Charlotte Schimmelmänn 1795 27/1 > Louise Stolberg: «Fichte est en tous sens mon héros.» – Fichte holdt som kjent sine «Reden an die deutsche Nation» vinteren 1807–08; de ble trykt i 1808, og Charlotte Schimmelmänn omtaler boken i september s.å., forøvrig i brev til Reventlows søster. Talene gjorde et sterkt inntrykk på henne (Rev. Pap. V 18: 1808 1/9), – som på alle andre opplyste i samtiden.
- 92 Bobé opplyser (Rev. Pap. IX 374) at Fichte er i Kbh. fra 1807 9/7 og iallfall til 1/8 og gjengir (IV 341) Fichtes brev 1807 21/8 med hans bitterhet mot England.
- 93 Jfr. Bergsøe (1837) II 248 f..
- 94 Rev. Pap. I 157 f.: CDFR 1814 u.d. > søsteren. – CDFR's hustru gir et enda sterkere uttrykk for sine følelser da hun hadde fått vite at kommandanten på Frederiksten hadde nektet å adlyde Frederik VI og ikke ville overgi festningen. For kongen hadde ikke lenger noen rett til å befale over ham: «Kongeriker kunne dog kun selv overgi sig eller bli erobrede.» (Reventlow II 174: 1814 13/2.) Så samstemte som CDFR og hans hustru var, er det full grunn til å tro at hun her uttrykker også hans tanker.

- 95 Hadde han dette begrep fra Tyge Rothe? I 1777 (Om Indfødsretten) skrev Rothe: «Vee os, om det saa skede, at Uhyret, National-Stoltheden skulde faae Magt med os», – og: «om National-Hovmod blev agtet som Patriotiskhed.» Cit. efter Ole Feldbæk i Dansk Identitetshistorie I (1991) 204. – Men Rothes skrift var ikke i CDFR's bibliotek, iflg. auksjonskatalogen: «Fortegnelse over Godserne PEDERSTRUP og CHRISTIANSSÆDE's Bogsamlinger bortsælges ved Auktion ... 2. November 1936.» 98 pp. – Min takk til Reventlow-Museet, Pederstrup v/ Johannes Nørgaard Petersen for å ha oversendt meg katalogen. – Den representerer dog et kildeproblem: Samlingene omfatter verker fra før CDFR ble født og til lenge etter hans død. Vi vet derfor ikke om alle bøkene fra CDFR's levetid har tilhørt ham, eller om noen er anskaffet senere. Men jeg tror neppe det er dristig å anta at de fleste, herunder de sentrale, fra hans egen levetid også har vært hans. Vi kan vel også registrere at CDFR må ha vært en våken bokkjøper på utenlandsreisene. – Samlingene forteller også at han selvfølgelig har tatt vare på det eksemplar av førsteutgaven av kongeloven (fra 1709), en gave fra kongen til hans oldefar, storkansleren Conrad Reventlow, – et eksemplar som CDFR fikk som gave under sin reise i hertugdømmene i 1796. (CDFR: Reisebemerkungen (1994) 218 og 28.) – Ved *a slip of the pen* omtaler CDFR her kansler Conrad som sin tippoldefar, men det var Christian IV's kansler Ditlev som var tippoldefaren.
- 96 Rev. Pap. II 233 f.: CDFR 1818 20/11.
- 97 J. G. Fichte: Reden an die deutsche Nation. Ausg. Fritz Medicus. Leipzig 1916.
- 98 Om CDFR's kunstnerrevner og hjelp til kunstnere: Bergsøe II (1837) 291 note.
- 99 Kringelbach: op.cit. 218; M. Westrup i DkO I 247; Fonden ad Usos publicos ... I (Kbh. 1897) 11 f.; jfr. Aage Rasch: Staten og kunstnerne ... Aarhus 1968. Rasch sier (s. 22) at med «al skyldig respekt for den store Reventlow ... tør det ikke formodes, at han har æren for at have indledt denne side af fondens virksomhed, *selv om han ikke var uden sans for kunst* [sic! – kursiv. av meg] og bl.a. virkede for at få kunst indført som fag i skolen. Men hans interesser gikk langt mere i retning af praktisk-økonomiske foranstaltninger, undervisning og folkeoplysning, som fonden da også ofrede betydelige midler på». Ut fra dette hevder Rasch at det må formodes at «Schimmelmann har haft den største interesse for kunst og måske også for videnskab. Hans interesse for kunst er i al fald almindelig kendt og prist...» Jeg evner ikke å være med i en mannjevning mellom de to direktørers kunstinnatts i Fonden. Med sin spesialavhandling har Rasch gitt oss stor innsikt, men jeg må erklære meg helt uenig med ham når han avgrenser CDFR's kunstinteresse slik han gjør her. CDFR's mesenatholdning overfor den unge Thorvaldsen, og dennes takknemlighet mot CDFR skulle være motbevis nok. Rasch er også kommet helt skjevt ut når han sier at CDFR «ikke var uten sans for kunst». Jeg vet ikke om CDFR har brukt en slik evfemisme om seg selv. Ingen andre bør ialfall bruke den. – Om CDFR og Thorvaldsen under kunstnerens opphold i

- Danmark i 1819–20: Iflg. Bjørn ((1992) 296 b.-tekst) var CDFR ivrig etter å få Thorvaldsen til Lolland, men han «forhastede sig ikke», kom først i august 1820. – Bjørn sier ikke noe om grunnen eller Th.-s program forøvrig.
- ¹⁰⁰ Bergsøe I (1837) 80–83. Bergsøe gjengir her hvordan reformene for Universitetet (og C.) også kunne/skulle være reformer for bønder og *husmenn*, m.a.o. en parallell til de andre, tilsvarende reformer. – Jeg har ikke registrert hos noen av vår tids forskere at B. her har gitt en forkjært fremstilling.
- ¹⁰¹ Feldebæk (1989)
- ¹⁰² Ibid. 39.
- ¹⁰³ Feldebæk DH IV (1982) 146–188.
- ¹⁰⁴ Feldebæk (1989) 53.
- ¹⁰⁵ Det er vel naturlig her å nevne plakaten av 7. 10. 1784: De nøytrale takstmenn som skulle taksere jorden i h. t. tidl. forordning (1781), får til oppgave å fastsette hvor meget jord som skulle utlegges til skoleholdere og degner, og *fastsette vederlag til loddseiere*. Skrubbeltrang (1978) 291. – Skolens tarv søkes ivaretatt, – også her.
- ¹⁰⁶ Feldebæk (1989) 52.
- ¹⁰⁷ På hvilken måte, og hvor omfattende tilbakeføringen skulle skje, hadde også et klart psykologisk og taktisk aspekt. Det ville skapt betydelige rystelser om hele statsrådet var blitt utskiftet. Men et hovedpunkt i denne sak var at på det tidspunkt var det ingen politisk grunn til det. Konservativer ble sittende sammen med reformmenn.
- ¹⁰⁸ Feldebæk (1982) DH IV 163.
- ¹⁰⁹ Feldebæk (1992) 49, 50, 52. – Sitatet: 49.
- ¹¹⁰ Skrubbeltrang (1978) 271, 325, 273, 278 ff.. – Danske lov: DL 3-13-13 som forbød inngrofting og innhegning av akker eller eng hvis ikke alle loddseiere var enige.
- ¹¹¹ Ibid. 272 f.; Jørgensen (1970) 112; Feldebæk (1982) 153. Stolberg: 1777 Louise Reventlows svigerfar.
- ¹¹² Allerede i 1770 tar selskapet opp arbeidet for å få innført *svingploegen* (jfr. Kjærgaard (1980) 109), som vel regnes for en av de meget viktige forbedringer innenfor dansk landbruk. Men ut fra Reventlows klage i 1788 over «*Vores Plov, især den almindelige Siellandske*», må det ha vært vanskelig med nytenkning blant bondene. Ploger og andre jordbruksredskaper er det tema Reventlow skriver mest om på sin Norgesreise i 1811.
- ¹¹³ Kollegiet opprettet ved kgl. res. 30. 03. 1768, men ved reskr. i april året etter ble det bestemt at kollegiet skulle bestå av preses, og deputerte som skulle være konferensrådene blant de dav. medlemmer. De øvrige medlemmer skulle være kommitterte. De deputerte var: H. C. Schimmelmänn, J. O. Schack-Rathlou, G.F.

- Holck, Holger Rosenkrantz (klar motstander av reformer), H. Stampe, A. Schumacher, K.L. Scheel-Plessen og F. L. Moltke. Blant de 6 kommitterte fester vi oss ved Chr. F. Stemann og den begavede M. H. Høyer, som ble sekretær. Av disse er det bare Høyer, Scheel-Plessen og Schumacher som blir oppnevnt til Struensee's Landkommisjonen av 1770. (Kringelbach (1889) 171 f., 176.
- ¹¹⁴ Fem år senere grunnla H. W. v. Huth Den geografiske Opmaalning i Christiania, – opprinnelig en rent militær institusjon. Men den la grunnlaget også for den sivile oppmåling av Norge. – Hver på sin måte fortalte disse to tiltak at en ny tid var i emning.
- ¹¹⁵ Skrubbeltrang (1978) 284.
- ¹¹⁶ Gehejmekonsejlets medlemmer i 1769 var: J. H. E. Bernstorff (f. 1712, medlem fra 1751), Otto Thott (f. 1703, fra 1758), Ditlev Reventlow (f. 1712, fra 1763), A. G. Moltke (f. 1710, fra 1763–66 og fra 1768), F. Chr. Rosenkrantz (f. 1724, fra 1767), – m.a.o. reformvennlige og konservative i samme konsejl. – Alle forble medlemmer til Struensee gav dem avskjed i 1770.
- ¹¹⁷ Bjørn (1981) har gitt overbevisende belegg for den betydelige uro – og selvbevissthet – blant bøndene.
- ¹¹⁸ Skrubbeltrang (1978) 359–364; 361: «...forordningen fik næppe nævneverdigt hoveribegrænsende virkninger».
- ¹¹⁹ D. Tamm i DBL DBL (XIII) 1983 625 f.. Kurs. er min.
- ¹²⁰ Ibid. 291: Iflg. Birte S. Jørgensen var minst 19 av 166 landsbyer utskiftet før 1780, og minst 25 ble det mellom 1780 og 1784; Jørgensen (1970) 112, 115; jfr. Feldbæk (1992) 102: «Både jordens ejere og brugere var principielt enige om, at vejen til øget produktion og velstand gik over udskiftning og udflytning.»
- ¹²¹ I 1781 blir Moltke erstattet av Chr. L. Stemann (som bare sitter ett år); nye er også J. L. Reventlow og H. H. Friccius v. Schilden (som er 1. dep. fra 1783 til han får avskjed i 1784 og blir erstattet av CDFR.)
- ¹²² Skrubbeltrang (1978) 285, 290; viktig nok er også frdn. 13. mai 1776 (da Gregers Juul var 1. dep. i RK) om retten til å få jord fraskilt og innhegnet; frdn. grep her m.a.o. tilbake til 1769-loven; om hensynet til husmennene: ibid. 286–288; Feldbæk (1982) 159.
- ¹²³ Schack-Rathlou og Thott hadde begge fått avskjed fra konsejlet i des. 1770. Begge ble medlem av statsrådet 18. jan. 1772, dagen efterat Struensee ble vel forvaret i Kastellets fengselselle.
- ¹²⁴ Men allerede tidlig i juli var det klart at CDFR skulle bli 1. deputert i RK. Det fremgår av hans svar 1784 8/7 > kronprinsen som hadde bedt ham uttale seg om hvordan CDFR mente RK burde organiseres, – sagt i klartekst: Hvilke menn som burde være deputerte i RK, og hvilke ikke. (Regeringsskiftet 1784. ... Kbh. 1888 308: Dok. 20.)

- ¹²⁵ Han erstattet Guldberg-mannen den 39-årige holstener H. H. F. v. Schilden som siden 1781, men særlig siden 1783, hadde innehatt meget viktige stillinger. Så sent som 2. juni 1784 var han også blitt medlem av bankdireksjonen og finanskollegiet, men 6. aug. ble han avskjediget fra alle embeder, og utnevnt til jegermester i Holsten.
- ¹²⁶ CDFR utnevnt i des. -76, tiltrådte 1/1-1777; fra 1781 hadde han Carsten Anker som meddeputert.
- ¹²⁷ Som kjent får CDFR lagt bergverksdirektoriet inn under rentekammeret i 1791; det samme oppnår han med generalveikommisjonen i 1808. Etter statskuppet var det vestindisk-guinesiske rente- og general tollkammer et sidespor, så det trer han ut av 6/8. Men fra aug. 1784 trer han inn som meddirektør i stutteri- og veterinærvesenet, – en viktig sektor for en landbruksmann. Dette siste var egemtlig tre verv: De kgl. stutterier, landsstutteriene og Den kgl. veterinærskole. Generalitetet og rentekammeret skulle være representert her.
- ¹²⁸ Begge ble meget nære medarbeidere av Reventlow, og han fikk begge med i Den store landbokkommissjon, Hansen som nevnt også i Den lille. – Klare eksempler på CDFR's evne til å få plassert sine medarbeidere.
- ¹²⁹ Bobé siterer ham slik: «Saa længe alle blegne af Forskrækkelse, naar man taler om Bondestandens Frihed, hvem tør vel saa lade sig mærke med den Overbevisning, at det vilde være til Menneskehedens Ære og ikke til Skade for nogen Stand, om den danske Bonde erholdt nogen Frihed, hvoraf der nu ikke er Spor?» (Bricka XVI (1902) 383.)
- ¹³⁰ Skrubbeltrang (1978) 291.
- ¹³¹ 2 år senere skrev CDFR i en betenkning at nesten overalt stod det i godseierens makt å tillegge husmennene så megen gressning og jord som de behøvde for å få fôr til en ku (Skrubbeltrang (1978) 300).
- ¹³² Feldbæk (1982) 156, 176; Bjørn (1992) 132.
- ¹³³ Behandlet bl.a. av Holm (1888), Skrubbeltrang (1978) 307, 327; Bjørn (1992) 121, 137.
- ¹³⁴ Bjørn (1992) 123: «De støttede begge Rentekammerets opfattelse, at der burde skabes en større retsorden omkring fæstebønders til- og fratræden af deres fæsteforhold». – Spørsmålet om fremgangsmåten ved *skifte* lå nær det foregående spørsmål, se Skrubbeltrang (1978) 331 f.: Både Bang og Luxdorph mente at skifter helt burde unndras godseieren og gå over til herredsfogden. Wormskiold og Hansen ville la godseieren beholde sin gamle rett til å foreta skiftet. Colbjørnsen skrev «karakteristisk for hans konservativt-juridiske indstilling» at hvis det gjaldt et nytt privilegium, ville han ubetinget støtte Bang og Luxdorph. Men hvis det gjaldt «en herlighed, der i århundreder» hadde fulgt godset, var det betenkkelig å oppheve den, for «enhver Mands lovlige Rettigheder (må) være lige saa hellige

som hans Ejendom». For skifteforvaltningen hadde forbindelse med formynderiet, og man burde ikke øve den urettferdighet at man skilte godseieren av med fordelene, men lot ham beholde byrdene. Men herredsfogden måtte utnevne erfarne og nøytrale menn til syns- og takstarbeidet.

- ¹³⁵ Skrubbeltrang (1978) 306 f.. Plakaten hadde viktige bestemmelser også til fordel for presters avlskarer og degners og skoleholderes barn.
- ¹³⁶ Ibid. 301.
- ¹³⁷ Johansen (1968) 319, 312 f., 323, 257 f.. – Av de øvrige 12 var 3 fra finanskollegiet, 2 fra økonomi- og komm.kollegiet, 3 fra generaltollkammeret, 1 fra rentekammeret, og 1 fra danske kancelli. Og sekretæren ble naturlig nok hentet fra finanskollegiet. (Kringelbach: Civile Direktioner og Kommissioner ... (1899) 33 f..)
- ¹³⁸ Kun menn mellom 14 og 36 skulle stå i rullene.
- ¹³⁹ Skrubbeltrang (1978) 304 f. (Stampe), 306 (Oeder), 307 (mars 1786), 307–315 (1784–88), 320 (juni 1786). – Det er et *memento* at kommisjonen hadde kun én representant for de militære kollegier, generalauditøren Vilhelm Bornemann, når både danske kancelli og rentekammeret hadde tre hver. Det er vel mest sannsynlig at dette var et bevisst forsøk på å redusere den militære innflytelse. I så fall merker man Reventlows sterke hånd også her. Men det kan også tolkes at man anså det tilstrekkelig med én når denne var generalauditøren. Som kjent hadde han overtilsynet med at den militære rettspleie både ved hær og flåte ble forvaltet tilfredsstillende. Bornemann tilhørte en av landets mest lærde slekter. Struensee hadde utnevnt ham til politimester i København. Generalauditør ble han i 1774, 43 år gammel. Og nå i 1788 medsignerte han forestillingen.
- ¹⁴⁰ Guldberg gav en interessant uttalelse 5 uker etter opphevelsen av stavnsbåndet. Hans venn Peder C. Schumacher bad om råd ad eventuelt kjøp av en gård. Guldberg våget ikke å gi noe råd før man så «den sande Virkning af Forordningen om Stavnsbaandets Løsning og af den, som *endnu skal ad Aare komme ud, Hoveriet betreffende*». Han våget ikke å si noe om virkningene, «helst i de første 10 Aar» ville bli til skade for godseierne eller ikke. Man kunne ikke gjøre seg noen rimelig forestilling «*førend man i det mindste seer den anden Tome, den om Hoverie*», og selv ikke da med noen sikkerhet. – Schumacher kjøpte ikke gården! (Schumachers Brevveksl. s. 421: Nr. 161 Guldberg, Aarhus 1788 25/7 > Schumacher.) Cit. hos Kjærgaard (1980) 20.
- ¹⁴¹ Hele hoverisaken utførlig behandlet av Skrubbeltrang (1978) 346–391.
- ¹⁴² I sin store hoveribetenkning skriver han: «...min Hensigt er her ikke at tale om, hvorvidt Hoveriet, som jeg ikke ynder, er fordeelagtigt eller skadeligt, men hvorledes det bør bestemmes», og få sider senere skriver han: «Jeg har tilforn allerede sagt, at jeg ligesaalidt som de [mine Venner] ynder Hoveriet. Jeg er overbevist om, at inden faae Aar Dannemarks Jordegods-Ejere vil følge de Holsteenskes

Exempel, som efter at have seet Udfaldet med de Kongelige Godser nu nedlægge saa mange Hovedgaarde, ved hvilke de, i Stedet for Hoveriet, lade sig betale af de nye frie Arvefæstere en aarlig Afgift, som forøger deres Indtægt, og ved hvilken Bønderne dog tillige forbødre deres Vilkaar.» Cit. efter Kjærgaard (1980) 95, 103, jfr. *ibid.* 233, note 339. – Efter mitt skjønn er sitatene klare uttrykk for at CDFR helst så hoveriet avskaffet. – En annen oppfatning hos Feldbæk (1982) 170 f.: «Hverken den politiske ledelse eller medlemmerne af Den store Landbo-kommission var imod hoveriet som institution.» Jeg kan ikke se at denne oppfatningen er holdbar hva CDFR angår. – Den er og tvilsom hva baron Lehn angår. Han mente hoveriet måtte være klart fastsatt, han ville vente til år 1800, men han så det gjerne avløst. (Skrubbeltrang (1978) 378.) – Jfr. Bergsøe (1837) I 83 om CDFR's arbeide for å lette hoveriet på Universitetets og Vartou hosp. godser.

- ¹⁴³ Om forhøyelse/nedsettelse av landgilden, jfr. Skrubbeltrang (1978) 84 f..
- ¹⁴⁴ Feldbæk (1982) 176 kommenterer denne rentekammer-makt med å si at «på baggrund af den yderst godsejvenlige hoveriplakat af 24. juni 1791 kunne fæstebønderne vanskelig være i tvil om tendensen i en sådan definitiv Rentekammerkendelse». Formuleringen her kan tolkes dithen at rentekammeret automatisk ville stå på godseiernes side. Jeg synes en slik tolkning innebærer en under-vurdering av kammerets megler-evner. Vi vil snart se eksempel på at rentekammersjefen kunne være like krass mot vrangvillige bønder som han var uforsonlig mot konservative godseiere. – Forøvrig har Holmgaard (1954) 61 rett når han påpeker at forordningen var basert på erfaringene fra krongodsreformene på Sjøland. Christensen (1975) 48 minner om Hans Jensens påpekning at initiativet til forordningen kom fra V. A. Hansen.
- ¹⁴⁵ Skrubbeltrang (1978) 427 f.
- ¹⁴⁶ Schou: Forordninger ...(XVI 272 f.): Plakat av 1795 5/6; (XVI 273–294): Instruksjonen for kommissærene av s.d. – Denne utførlige instruksjon, som altså fyller over 20 sider hos Schou, forteller om hvor nitid og grundig saksbehandling i kammeret var. Her skulle ikke noen eventualiteter forbli uomtalt.
- ¹⁴⁷ Ad «ville bli idømt saksomkostninger»: Dette er en noe upresis formulering, og det er vanskelig å fastslå hvem som er ansvarlig for den. Iflg. instruksens § 34 (Schou, s. 294) kunne kommisjonærenes avgjørelse påklages innen 4 uker til amtmannen. Fra og med utskrift av kjennelsen var gitt, hadde man nye 4 uker på anke til rentekammeret, som avgjorde saken ved endelig resolusjon. Her sies det ingenting om saksomkostninger. Men: Hvis arbeidet med en sak var såvidt omfattende at det krevdes mere enn 4 dager på arbeidet, kunne kommisjonærene overlate det til andre kommisjonærer. Og disse saksomkostninger måtte bekostes av den eller dem som det senere viste seg hadde ansvaret for dette merarbeidet (§ 7).
- ¹⁴⁸ Schack-Rathlou s. 268 f.: Nr. 353 Guldberg, Aarhus 1795 23/10 > Schack-Rathlou.. – Orig. på fransk. For hjelp til å oppklare noen dunkle fransk-gåter

takker jeg lektor Frøydís Dietrichson. – Guldbergs kilde var v. M. af Morgenstjerne, en av dem CDFR hadde hatt en embedsuenighet med, men som han likefullt hadde sendt sin hoveribetenkning til. Saklig uenighet på ett felt utelukket ikke saklig samarbeide på et annet. – Guldberg satt som amtmann i Havreballe- gaards og Stjørnholm amter til 1. april 1795. Morgenstjerne etterfulgte ham her.

- ¹⁴⁹ Holm VI, 2 (1909): spes. 253, 257, 259,; Linvald (1923) 286–288; Feldbæk (1982) 136 f. – Fagdepartementet her var general tollkammeret. Men den viktige hjerne-innsats skjer i finanskommisjonen. Fordi vi ikke har noe arkiv bevart efter den, vet vi ikke hvem som kan sies å være hovedmannen/-mennene bak lovene. Her må vi trekke slutninger ut fra det interessefelt og de synspunkter vi vet de respektive hadde. Schimmelmänn hadde, med støtte av CDFR, lagt opp kommisjonens program for å skape friere forhold for handelen, og han sier selv at han hadde hovedarbeidet i kommisjonen. (Holm (1909) 266.) Dette behøver man sikkert ikke å tvile på, men han visste også hvem som var hans støttespillere. Linvald (1923) 286) sier det slik: «Man tager dog sikkert neppe Fejl ved at give de to Kollegiechefer Chr. Reventlow og Ernst Schimmelmänn Hovedparten af Æren for Kommissionens Indstillinger.»
- ¹⁵⁰ Rev. Pap. I 251: CDFR's dagboksnotat 1804 9/3.
- ¹⁵¹ Johansen (1968) 224.
- ¹⁵² J. Holmgaard i HT (Kbh. 1970) 12. R. V 163.
- ¹⁵³ Johansen (1968) 23 f.»Det er dog sandsynligt, at de mere liberale ideer med hensyn til udenrigshandelen er hentet hos andre af samtidens forfattere [enn Adam Smith], hvor de også kan treffes.» Forf. siterer her også fra brev (Rev. Pap. VII 296) som forteller at Schimmelmänn ikke var «nogen stor beundrer av Smith». Men brevet forteller også at Carl Wendt var vel kjent med «The Wealth of Nations». Jeg tror vi må kunne si at selvfølgelig var også CDFR det. I hans boksamling fantes boken både i dansk (1779–80), fransk (1790–91) og tysk (1794) oversettelse. (CDFR's boksamling: Note 95).
- ¹⁵⁴ Linvald, *ibid.* 288. – Om begrensningene i loven, jfr. Feldbæk (1993) 155.
- ¹⁵⁵ Frdn. av 25. juni 1791 om skadelig vann. Skrubbeltrang (1978) 427.
- ¹⁵⁶ CDFR: Veivæsenet. – I sin verdifulle innledning her påpeker Claus Bjørn (p. 11) den store forskjell mellom betenkningen fra 1791 og forordningen i 1793: «Men Reventlows Vejbetænkning var det første udkast, hvor de vigtigste dele blev gennemarbejdet.»
- ¹⁵⁷ Skrubbeltrang (1978) 302, 426; Bjørn (1992) 189; Bo Johansen i DkO II 610.
- ¹⁵⁸ Jfr. Bo Fritzboøger i DKO (1991) 794; E. Alstrup, *ibid.* s. 799–801; H. O. Nordlund, *ibid.* 617; A. H. Grøn DBL XIX (1940) 435–437 og A. H. Grøns avhandl. : Loll.- Falsters hist. Samf. ... 1949–51 109–119 med en rekke sitater fra CDFR's arbeider. – Th. Kjærgaard er en av dem som har vist å trekke denne frdn. inn i

reformene: «... landboreformerne – stavnsbåndsløsning, udskiftning, selveje, hove-
riregulering og fredskovsforordningen af 1805....» (Fortid og Nutid 1993/1, 24.)

- ¹⁵⁹ Reventlow (1811) reg.: Skogkultur.
- ¹⁶⁰ Jfr. A. H. Grøn i DBL, op. cit.: «I sin nutidige Driftsindstilling er det private Skovbrug ikke desto mindre stærkere paavirket af R.s Ideer end af nogen anden enkelt Persons Virksomhed.»
- ¹⁶¹ I stedet ble C. F. Wadskiær foretrukket, – en utnevning som fletter seg inn i rekken av beklagelige avgjørelser som utnevninge myndigheter har begått gjennom tidene.
- ¹⁶² Sneedorff: Samtl. Skrivter IX 257–264.
- ¹⁶³ K. F. Plesner i DBL XIII (1983) 540. – Verdifull analyse av Sneedorffs teori: Ø. Sørensen: Frihet og enevelde. J. S. Sneedorffs politiske teori. Oslo et al. 1983.
- ¹⁶⁴ Sneedorff (1757) 51, 53, 70 f., 75, 105, 236, 242, 368, 382. Kursiv. er Sneedorffs.
- ¹⁶⁵ Sneedorff: Samtl. Skrivter VII 516 i: Jubel-Tale, til Erindring om den lykkelige Arve-Eenevolds-Regjering, som for 100 Aar siden blev indført i disse Riger, holden paa det Ridderl. Acad. i Sorøe, den 18 October 1760. – Jubeltalen dekker sidene 459–519!
- ¹⁶⁶ G. C. Oeder: Bedenken über die Frage: Wie dem Bauernstande Freyheit und Eigenthum in den Ländern, wo ihm beydes fehlet, verschaffet werden können? – Samme år også en dansk utgave. Jfr. Poul Thestrup i DBL X (1982) 636–638.
- ¹⁶⁷ Embedsmessig ble Oeder som kjent satt klart på sidelinjen p.g.a. sin nære forbindelse med Struensee- regimet. Men efterat Den store landbokommisjon var ned-satt, utgav Oeder sitt skrift på nytt (Poul Thestrup l.c.), og han er en av dem CDFR sender sin hoveribetenkning til (1788).
- ¹⁶⁸ Rothe: Nordens Staetsforfatning: før Lehnstiden, og da Odelskab med Folkefrie-hed – I Lehnstiden og da Birkerettighed, Hoverie, Livegenskab med Aristokratie. I–II. Kbh. 1781–82:
- ¹⁶⁹ I DH X (1992) har Henrik Horstbøll gitt en utførlig presentasjon av Rothe, jfr. reg..
- ¹⁷⁰ Ingrid Markussen: Naturretten og den danske bonde. Bol og by 1992, 81. – Det var Leibniz som i 1707 anbefalte Wolff til professorat i Halle. Friedrich Wilhelm I avsatte ham (1723), men Friedrich II kalte ham tilbake
- ¹⁷¹ Henrik Horstbøll i DH X (1992) 192 f...
- ¹⁷² Holmgaard (1990) 401. Kursiv. er min.
- ¹⁷³ Feldbæk (1992) 102.
- ¹⁷⁴ Feldbæk (1993) 120.

- 175 Ibid. 118 f.
- 176 Feldebæk (1989) 49.
- 177 Rev. Pap. I 172: CDFR Pederstrup 1815 28/11 > søsteren Louise Stolberg. – Han tar altså ikke kongen med her. Men så er det da et brev som favner de personlige venner. Litt over et halvt år før sin død, gjør CDFR opp sitt bestikk og hyller kongen i klare ordelag (Bjørn (1992) 299).
- 178 Auksjonskatalogen (jfr. note 95).
- 179 Det var denne begivenhet som førte til at Carsten Anker ble satt på vartpenger (jfr. note 125), – noe Anker aldri tilgav CDFR, og heller ikke Schimmelmänn. Jfr. Linvald (1943) 201 og der anf. kilder.
- 180 F. eks.: RA Kongeh. arkiv: F. VI nr. 86: CDFR > F. VI: Kbh.. 1812 21/8, 1812 25/9. – Andre eksempler i *Statsmannens sortie. Chr. D. F. Reventlows sluttinnsett i dansk statsliv. ...* (Da. Mag. 1996/97).
- 181 Jfr. Bjørn (1992) 231.
- 182 Det mest kjente av de satiriske stikk gjengitt hos Bjørn (1992) 155, et annet i samme verk s. 228.
- 183 Ibid. 162. – Det har tydeligvis Kjærgaard når han hevder om CDFR's landbrukspolitikk: den var «tvertydig og modsigelsesfuld» når han balanserte mellom «en postuleret, antiaristokratisk bondevenlighed og en aldri svigtende hensyntagen til godsejerinteresser (Kjærgaard (1982) 167 f.). Hvis denne formulering betyr at bondevenligheten var et postulat, mens han aldri sviktet å ta hensyn til godsejernes interesser, er det en karakteristikk som det vil være interessant å se belegg for. Iallfall tar påstanden ikke med i betraktning i hvilken grad CDFR kunne gå imot bønder når han fant dem altfor halsstarrige.
- 184 Redaktørene for det gedigne verk DH I–X har i sitt register ikke villet foreta noen sonndring mellom *politikere* og *statsmenn*, – rent bortsett fra at Arvid Horn omtales som statsmann, men så er han antagelig den eneste som kalles det. Både Christian Ditlev Reventlow, CDFR, E. Schimmelmänn, far og sønn Bernstorff er alle politikere, – forøvrig sammen med Poul Schlüter, Ribbentrop og Himmeler. Men F. J. Kaas, Otto Thott, Schack-Rathlou, Cay Reventlow tilkjennegis som gehejmestatsministre. Både Kaas og flere av hans nevnte landsmenn var da også i ganske grundig grad politikere.
- 185 Således i Norsk Riksmålsordbok 1957.
- 186 Ibid.. – Jfr. det engelske *statesmanlike, statesmanship*..
- 187 Holmgaard (1957) 44 har en interessant kommentar til CDFR's tale på Frederiksborg i 1788: «Det turde da heller ikke være ukendt i nutiden, at bestemte samfundsindretninger finder idealistiske fortalere – endog blant politikere [sic!] – som ikke har privategoistiske og i nogle tilfælde end ikke klasseegoistiske interesser

knyttet til de ønskede samfundsændringer.» (Kursiv. er min.) Som man ser, Holmgaard står her utenfor vår drøftelse av politikere *versus* statsmenn, men henfører altså Frederiksborg og Kronborg-reformene til de ikke-egoistiske fenomener.

- ¹⁸⁸ Bjørn : Den ædlest Statsmand, ...? (Siden Saxo 1992/4: 25). Bjørn sier her at CDFR «brød sammen», – et psykiatrisk begrep, som bør presiseres. De følgende år viste at han hadde stor, sunn arbeidskraft.
- ¹⁸⁹ Bjørn (1992) 232. Vil vi forklare CDFR's reaksjon på 2. april 1801, bør det vel sies at Englands trussel var et hårdt slag mot hans fredstro og fredssinn. – Bjørn nevner også at CDFR hadde en helt annen oppfatning enn Danske Kancelli når det gjaldt brannslukningsmateriell for København, og bruker Christian Frederik som belegg for at denne sak bragte CDFR helt ut av fatning i statsrådet, og at også denne sak viser CDFR's «begrænsning som statsmand». Christian Frederik var på dette tidspunkt 19 år og neppe mindre ildfull enn han var 9 år senere i 1814. Han var 39 år yngre enn Reventlow. Her møttes to generasjoner. Jeg tror jeg vil være forsiktig med å bruke den fyrige ungdom som karaktergiver for Reventlow. – Axel Linvald har omtalt avstanden mellom CDFR og Christian Frederik, først fra tiden ca. 1810: Man kan formode at CDFR's «gammelmandsagtige Knarvorenhed» har gjort det vanskelig for ham å forsone seg med Christian Frederiks selvsikkerhet (Linvald: Chr. VIII, I (1943) 174). – Dernest fra 1813: Chr. Fr. følte seg ikke kallet til å bryte isen i sitt forhold til CDFR, selv om prinsen på mange områder var enig med CDFR – og forøvrig også med Niels Rosenkrantz. Ingen brev fra disse to til Norges stattholder. (Linvald: Chr. VIII, II (1952) 76.)
- ¹⁹⁰ Feldbæk (1982) 81 f.. – Når talen er om *format*, er det ikke da noe dristig å sette CDFR og Cay Reventlow ved siden av hverandre ?
- ¹⁹¹ Hans innsats i årene før i general tollkammeret og kommercekollegiet var aktverdigg nok, men man kan vel ikke si at den hadde statsmannsformat.
- ¹⁹² G. L. Baden: Dansk-Norsk Historisk Bibliothek, indeholdende Efterretning om de Skrifter, som bidrage til dansk-norsk Historiekundskab. (Odense 1815) 171. – *Jonas Collin* (i rentekammeret fra 1801, president i Landhusholdningsselskabet 1809–55) refereres slik: Ved CDFR's avgang som RK-sjef «ophørte Kammeret med at beskæftige sig med landbrugets forbedring»; *Chr. Rothe* (sønn av Tyge): «... den slags af virksomhed, som Rentekammeret havde haft under Reventlow, der alltid stræbte mod en almindelig og grund-forbedring, blev standset, aldeles standset, som om intet andet var nyttigt og nødvendigt end finansforbedring, d.e. man arbejdede i og for toppen og lod roden være uænsset.» Bjørn (1992) 120, 263.
- ¹⁹³ Bjørn (1992) 255.
- ¹⁹⁴ Bjørn: Den ædlest statsmand... (Siden Saxo 1992/4: 25).

- ¹⁹⁵ G. Jensen: l.c.. – Har hun selvstendig forskning på dette felt, eller bygger hun bare på, og spinner videre på Bjørns meddelelser ?
- ¹⁹⁶ Ibid. 46. – G. Jensen omtaler det bibliotek som CDFR skjenket til grevskapets prester, lærere og «andre dannede mænd», og omtaler alle som de «dannede mænd». Hun siterer fra Bjørn (s. 299) at det ikke skulle rumme noen form for politikk eller antireligiøs litteratur eller «morskabs og vittigheds skrifter, ingen romaner, komedier eller tragedier» . Hun tar dette som et eksempel på at den gamle mann var uten sans for «humor og selvironi». Hadde hun også sitert fra den foregående side hos Bjørn, hadde vi fått vite at grevskapets lærere alltid hadde kunnet låne pedagogisk og teologisk litteratur av CDFR. Og at det er kort før sin død at han skiller ut den store samling, ca. 8–900 bind, som altså ikke skulle være noe almue-bibliotek. Det ble plasert i prestegården i Horslunde. Kort sagt, først og fremst et teologisk, dernest et pedagogisk bibliotek, igjen et eksempel på CDFR's vilje til opplysning. Vil man kjenne hans ikke-religiøse bøker, kan man gå til hans boksamling. Vil man treffe den unge eller gamle mann med sans for humor, bør man oppleve ham i familiens selskapsliv. Vil man se hans glede over «Kærlighed uden Strømper», er det bare å leve i alle historikeres lidenskap: *ad fontes*, (f.eks. Bobé i Loll.-Falsters Hist. Samf. Aarbog 1948, 545).
- ¹⁹⁷ Danmark-Norges assuransopolitikk fra 1807 til sommeren 1810. HT (Oslo 1968) 47, 104–132.
- ¹⁹⁸ Her vil det være naturlig å behandle Bjørns påstand (både i (1992) 255 og i Siden Saxo 1992/2, 26) om at CDFR «i 1809 mere beskæftigede sig med det forbigangne og hans rolle heri end med fremtidens gøremål». Jeg anser påstanden for ganske uholdbar hva CDFR's innsats for Norge angår. Jfr. note 197.
- ¹⁹⁹ Både for 1817-betenkningen og 1815-brevet: Jfr. min art. i Da. Mag. 1997.
- ²⁰⁰ Bjørn (1992) 299: «På sin 79-års fødselsdag priste han sig ved en 50-årsrigs helbred, fri for smerter og sygdom.» Om helbredden generelt i årene forut: Ibid. 292, 296. – Skal vi først tale om en aldrende, bør våre begreper være såvidt klare at vi vet om vi taler om kronologi, eller henh.vis fysisk, psykisk eller mental alderdom.

Personregister

CDFR er ikke tatt med i registeret, heller ikke personer som kun er nevnt i notene med henvisning til en artikkel eller til et embede.

Alberti, P. A. (1851–1932), justisminister 1901–08: 27

Anker, Carsten (1747–1824), jernverkseier: 87, 92

Arup, Erik (1876–1951), prof.: 9f, 70

Baden, G. L. (1764–1840), herredsfogd: 71

Bang, Oluf L. (1731–1789), generalprokurør 1784–88: 48, 87

Basedow, J. B. (1723–90), pedagog: 32

Begtrup, Gregers (1769–1841), landøkonom: 71

Bergsøe, A. F. (1806–54), statistiker: 7ff., 15, 85

Berner, Alexander (1706–85), dep. i rentekammeret 1773–85: 46

Bernstorff, A. P. (1735–97), geheimstatsminister 1773–80, 1784–97: 7ff., 39, 45f., 48, 65, 68, 70f

« J. H. E. (1712–72), medlem av konsejlet 1751–70: 39, 65

Biering, Jens (1724–1800), herredsfogd: 48

Bjørn, Claus (1944–), univ.lektor: 14f., 68, 70f., 79, 90

Bjørnson, Bjørnstjerne (1832–1910): 27

Bobé, L. (1867–1951), kgl. ordenshistoriograf: 9, 79, 83, 87, 94

Bornemann, Vilh. (1731–1801), generalauditør: 88

Bülow, Johan (1751–1828), hoffmarskalk 1784–93: 45

Christensen, Peter V., (1948–), cand.phil., bibliotekar: 22f., 25, 30, 80

Christian IV (1577, konge 1588–1648): 84

Christian Frederik (1786–1848), tronfølgeren, Danmarks konge 1839–48: 93

Colbjørnsen, Chr. (1749–1814), høyesterettsjustitiarius 1804–14: 7ff., 10, 48, 57f., 65, 80, 87

« J. E (1744–1802), høyesterettsjustitiarius 1799–1802: 56

Collin, Jonas (1776–1861), assessor i finanskollegiet 1812–16: 93

Erichsen, Jon (1728–87), forfatter, dep. i rentekammeret 1776–87: 43, 46

Ernesti, J. L. (1707–81), pedagog, forfatter: 33
 Falbe Hansen, V. A. (1841–1932), nasjonaløkonom: 15, 38
 Feldbæk, Ole (1936–), prof.: 5, 7, 30, 36f., 65f., 70, 77, 80, 82, 89
 Fichte, J. G. (1762–1814), filosof: 33f., 83
 Fougner, Simen (1701–83), gårdbruker i Gausdal, skribent: 60
 Frederik V (1723, konge 1746–66): 38
 Frederik VI (1768, regent 1784, konge 1808–1839): 8, 45, 68, 70, 83
 Frederik Christian (1765–1814) hertug, geheimestatsminister 1786–1810: 25
 Friedrich Wilhelm I (1688–1740), konge av Preussen: 91
 Friedrich 2. (1712–86), konge av Preussen: 91
 Fønns, P. S. (1764–1824), amtmann, godseier: 54
 Garve, Chr. (1742–98), filosof: 33, 68
 Gellert, C. F. (1715–69), dikter, prof.: 33, 68
 Gram, Hans (1685–1748), prof.: 60
 Guldberg, Ove H. (1731–1808), geheimestatsminister 1780–84: 28, 43f.,
 46, 49, 53, 88, 90
 Hansen, V. A. (1743–96), godseier, dep. i rentekammeret 1784–96: 13, 29,
 46, 49, 58, 68, 87, 89
 v. Herder, J. G. (1744–1803), dikter: 68
 Hoë, Josias (1739–1816), advokat, dep. i rentekammeret: 46
 Holberg, Ludvig (1684–1754): 40, 60
 Holm, Edv. (1833–1915), prof.: 9, 76
 Holmgaard, Jens (1920–), landsarkivar: 13–23, 25, 30, 56, 65, 78–81, 89, 92f.
 Horstbøll, Henrik (1952–), forskningsbibliotekar: 63, 91
 v. Huth, H. W. (1717–1806) offiser, geh.statsminister 1784–1806, («1784-
 mann»): 8, 45, 86
 Jensen, Grethe (1955–), univ.lektor: 72, 94
 « Hans (1890–1945), historiker: 7, 10, 12, 15, 32, 89
 « Sigurd (1912–81), stadsarkivar Kbh.: 15
 Johansen, Hans Chr. (1935–), prof.: 56, 82
 Juel, Gregers (1738–76), gesandt, dep. i rentekammeret 1773–76: 46

Jørgensen, Birte Stig (1937–), museumsinsp.: 43, 86
 « Harald (1907–), landsarkivar: 76
 Kjærgaard, Th. (1945–), museumsinsp.: 25ff., 30, 32, 81, 90, 92
 Lehn, P. A. (1732–1804) baron, godseier: 89
 Leibniz, G. W. (1646–1716) filosof: 91
 Lessing, G. E. (1729–81), dikter: 68
 Leth, H. J. (1761–1845), vicelandsdommer, godseier: 54
 v. Levetzow, H. (1734–1820), hoffmarskalk 1768–70 for Sophie Magdalene,
 amtmann: 13
 Linvald, Axel (1886–1965), riksarkivar 1934–56: 57, 78, 93
 Locke, John (1632–1704), filosof: 60
 Luxdorph, B. W. (1716–88), generalprokurør 1749–53, deputert i Da.
 kancelli 1771–88: 87
 Malling, Ove (1747–1829), forf., geheimestatsminister 1824–29: 56
 Markussen, Ingrid, (1938–), docent: 17
 Moltke, A. G. (1710–92), greve, overhoffmarskalk, medlem av konsejlet
 1763–66, 1768–70: 38, 40, 42
 « J. G. (1746–1818), geheimestatsminister 1781–84, 1813–18: 43f., 46
 Montesquieu, Ch. de S. (1689–1755), baron, forfatter: 60, 68
 v. Munthe af Morgenstjerne, C. W. (1744–1811), jurist, forfatter: 90
 Möser, Justus (1720–94), geheimejustisråd, forfatter: 62
 Numsen, Chr. F. (1741–1811) gesandt, dep. i rentekammeret 1782–83: 46
 Nørregaard, Lauritz (1745–1804), rettslærd, assessor i høyesterett
 1784–1803: 63
 Olsen, Albert (1890–1949), prof.: 15, 77f.
 Paus, Hans (1710–70), jurist, forfatter: 62
 Plesner, K. F. (1898–1968), litt.historiker: 60, 91
 Rahbek, Knud Lyne (1760–1830), forfatter: 7ff., 19
 Rantzau, Hans A. (1693–1769), riksgreve, overpresident, eier av godset
 Ascheberg: 38
 Rasch, Aage (1918–72), overarkivar: 84

- Rasmussen, Hans (1851–1939), overlærer: 25
- « Karl, seminarielektor, lokalhistoriker: 80
- Reinhold, C. L. (1758–1823), filosof: 83
- Reventlow, Cay (1753–1834), geh.statsminister 1797–1802: 71, 93
- « Conrad (1644–1708), storkansler: 84
 - « Ditlev (1600–64), kansler: 84
 - « Frederikke Ch., f.v. Beulwitz (1747–1822) g.m. CDFR: 83
 - « Johan Ludvig (1751–1801), dep. i rentekammeret 1781–84, godseier: 13, 68, 79
- Rosencrone, M. G. (1738–1811), gesandt, utenriksminister 1780–84: 44
- Rosenkrantz, F. Chr. (1724–1802), geheimestatsminister 1784–88: 45
- « Niels (1757–1824), gesandt, geh.statsminister og utenriksminister 1810–24: 93
- Rothe, Chr. (1770–1852), sekretær i hoverikommisjonen 1795, kommittert i rentekammeret 1814–40: 93
- « Tyge (1731–95), forfatter: 7f., 62f, 68, 84
- Schack-Rathlou, J. O. (1728–1800), medlem i konsejlet 1770–70, geh. statsminister 1772–88, president i Da. kancelli 1787–88: 45f.
- Scheel, W. M., amtmann Stavanger 1772–81, dep. rentekammeret 1783–85, amtm.: 46
- v. Schilden[-Huitfeldt], H. H. F. (1745–1816), førstedep. i rentekammeret 1783–4, godseier: 46, 87
- v. Schiller, Fr. (1759–1805), dikter: 33, 68
- Schimmelmann, Charlotte, f. Schubart (1757–1816): 83
- « Ernst (1747–1831), finansminister 1784–1813, geh. statsminister 1788–1813, fung. utenriksminister 1824–31: 17f., 33ff., 45, 49, 56, 65, 68, 70f., 79, 90, 92
- Schlegel, I. F. W. (1756–1836) rettslærd, prof.: 63
- Schumacher, P. C. (1743–1817), gesandt > 1784, amtmann: 88
- Schytte, Andreas (1726–77), forfatter, pedagog: 32, 63, 68
- Skrubbeltrang, F. (1900–88), univ. lektor: 7, 25, 27, 41, 49, 53, 82, 118
- Smith, Adam (1723–90), nasjonaløkonom: 68, 90
- Sneedorff, Frederik (1760–92), prof.: 63

« Jens S. (1724–64), prof.: 60ff., 68, 83
 Sophie Magdalene (1707–70), dronning 1730–46: 13, 38
 Stampe, Henrik (1713–89), generalprokurør 1753–84: 41ff., 45, 51
 Stemann, Chr. L. (1730–1813), geh.statsminister 1784 (4/4–14/4),
 amtmann: 46
 Stolberg, Chr. G. (1714–65), overhoffmester: 38
 Stolberg, Louise, f. Reventlow (1744–1822): 83
 Struensee, J. F. (1737–72) geh. kabinetsminister: 28, 43, 86, 88
 Suhm, P. F. (1728–98), kgl. historiograf 1787: 63
 Tamm, Ditlev (1946–), prof.: 42
 Teilmann, A. C. (1723–90), forfatter, godseier: 82
 Thestrup, Chr., justisråd, godseier: 80
 Thorvaldsen, B. (1770–1844), billedhugger: 34, 84f.
 Thott, Otto (1703–85), medl. i konsejlet 1758–70, geh. statsminister
 1772–85: 45
 Tutein, P. A. (1797–1885), godseier, politiker: 76
 Viborg, Erik N. (1759–1822), veterinær, botaniker: 53
 Vinje, Aa. O. (1818–70), dikter: 36
 de Voltaire, Fr. M. A. (1694–1778): 33, 68
 Wadskiær, Chr. F. (1712–79). prof. (Sorø 1747–51): 91
 Wadum, Jens (1746–1804), kommittert i rentekammeret 1790–1804: 76
 Wendt, Carl (1731–1815), hovmester, dep. i finanskollegiet 1784–1813,
 overpresident 1813: 18, 45, 56, 68, 90
 v. Westen, Johan Chr. (1701–1774), agent, eier av Westensborg 1766–74: 80
 Willumsen, Ole (1734/35–1818), bondefører: 80
 Wolff, Chr. (1679–1754), filosof, matematiker: 43, 63, 91
 Wormskjold, P. (1750–1824), dep. i rentekammeret 1796–1810, førstedep.
 1810–24: 87
 Oeder, G. C. (1728–91), botaniker, nasjonaløkonom, dep. i finanskollegiet
 1771–72: 28, 43, 51, 62, 91
 Ørsted, A. S. (1778–1860), rettslærd: 30f., 76

Appendix

REFORMBESTEMMELSER PÅ 1700-TALLET.

Forordninger, anordninger, lover, kgl. res., plakater, cirkulærer
(Enkelte andre viktige begivenheter er oppført i parentes.)

- 1755, 31. mars: Oppfordring til å uttale seg om alle saker som kan være tjenlige til å opprettholde landets flor. – Oppfordringen kom altså på F. V's fødselsdag.
- 1757, 26. nov: Kommisjonen til landvesenets forbedring (> 1767 30/10): Hovedoppgaven var å ta sikte på å få opphevet fellesskapet mellom landsbyer og lodseiere. En hovedmann var A. G. Moltke, som allerede i 1746 hadde i tankene å få nedsatt en landvesenskommisjon.
- 1758, 29. des.: Frdn. om innskrenkning av fellesskapet for Sjælland, Møn og Amager).
1759: Tilsvarende for Fyn og Lolland-Falster
1760, 8. mars: « « Jylland.
Disse tre opphevet DL 3-13-13.
- 1761, 15. mai: Frdn som bidro til at alle bondegårder i en landsby ofte (ved makeskifte eller ved kjøp) kom på en enkelt eiers hånd. Opphevet også DL 3-13-13.
- 1767, 27. okt.: Landkommisjonen, utvidet febr.-mars 1768, og fra:
1768, 23. mars gitt navnet *Generallandvesenskommissjonen*.
- 1768, 15. april: Frdn. om det til landvesenets forbedring i Danmark opprettede *Generallandvesenskollegium (GLVK)*. – Medlemmer av kollegiet: Bl. a. Stampe, Reverdil, H. Rosenkrantz, fra våren 1768 A. G. Moltke).

- 1768, 30. april: GLVK-cirk.: Innsamling av opplysninger om bondestandens forhold.
- 1768, 9. juli: Frdn. gjennom Rentekammeret (RK) om en systematisk landmåling.
- 1769, 6. mai: Frdn. om bestemmelse av hoveriet. 1769 13. mai: Frdn. for å fremme overgangen fra feste > selveie.
- 1769, 6. juni: Frdn. om nærmere straffebestemmelser for dem som har ødelagt eller ødelegger bondegårder, samt lar slike ødegårder henligge ubebygget.
- 1769, 28. juli: Loven om «Fællesskabets videre Ophævelse».
- 1770, nov.: GLVK oppheves ved en kabinettsordre og erstattes av en *Generallandvesenskommisjon* (bl.a. G. C. Oeder), – den blir sittende til en tid efter Struensees fall, men oppheves ved kgl. reskr. 1773 15/4).
- 1771, 20. febr.: Struensee's anordn. om bestemmelse av hoveriet. Særlig G. C. Oeders verk.
- 1773, 15. april: Landvesenssakene overføres > RK som får eget *landvesenskontor*.
- Fra 1773–1784 oppnevnes ingen kommisjoner, men alle landbruksaker behandles i RK. Sjef fra 1776: J. G. Moltke (sønn av A. G. M.), «udskiftningsivrig som faren».
- 1773, 12. aug.: Frdn. om nøyere bestemmelse av hoveriet. Struensee's anordn. oppheves.
- 1776, 13. mai: Enhver «lodsejer» får rett til å få sin jord fraskilt og innhegnet dersom han krevde det.
- 1779, 22. febr.: Plakat med nøyere bestemmelse av DL 3-13-14 om hvor lang vei en hoveribonde bør være pliktig å bringe sin landgilde.

- 1781, 23. april: Frdn./anordn. om utskiftning og utflytning. Fullfører den lovgivning som utelukkende hadde omhandlet utskiftning og utflytning, – en kodifikasjon av tidligere bestemmelser, men med vesentlige tilføyelser. Utkastet hadde en artikkel 19 om sikring av husmennene, men selve frdn. var ikke så god for husmennene. Hovedæren for denne frdn. tilkommer J. G. Moltke.
- 1784, 7. okt.: Plakat som pålegger de «uvildige» menn som skulle taksere jorden (i h. t. 1781-frdn.), å fastsette hvor meget jord som burde utlegges til gressning for degners og skole-holderes kreaturer, og fastsette vederlag til lodseierne.
- 1784, 3. nov. *oppnevnes «Kommissionen for Frederiksborg og Kronborg amter», undersøke og overleggesamtlige Vore Fæstebønders og Husmænds Vilkår så vidt muligt, kunne forbedres ... især hvor det kan ske uden Afgang i Vores Indkomster, at forunde dem Selveje».* Medl.r: H. Levetzow, CDFR, JLR, V. A. Hansen .
- (Januar 1786: CDFR ad C. W. Morgenstiernes strid med bøndene om utskiftningen. Saken ikke bare juridisk, men også økonomisk. Det burde tas hensyn til et helt bondesamfunn.)
- 1786, 27. juli: *Kgl. res. om nedsettelse av «Den Kongelige Kommission angaaende Landbo- sagen».* (I alt 15 medlemmer samt sekretæren Chr. Colbiørnsen.)
- (Oktober 1786: CDFR i en betenkning: Nesten overalt står det i proprietærens makt å tillegge husmennene så megen gressning og jord som nødvendig for fôr til en ku..

- (1786, 24. 10.: CDFR's første store betenkning om opphevelse av stavnsbåndet.
- 1787, 8. juni (A): Frdn. om rettigheter og plikter som bør være mellom jordeiere og festebønder ved til- og fratredelse av festegårder – «den ... store fæstelov».
- 1787, 8. juni (B): Frdn. som bestemmer de tilfeller da festebøndene kan fratas noen jorder av festegårdene, og hvorvidt festebøndene er forpliktet til å la gårdene bli utflyttet.
- 1788, 7. mai: Bestemm. at RK kan skride raskere inn i hoverikonflikter.
- 1788, 6. juni: *Frdn. om frigivelse av kornhandelen på Norge.*
- 1788, 11. juni: Frdn. om frigivelse av kveghandelen.
- 1788, 20. juni: *Frdn. om opphevelse av stavnsbåndet.* (Forslagene fra CDFR inngikk i kommisjonens endelige innstilling 28. 4..)
- 1789, 16. jan.: Bestemmelsen i DL 3-13-1 og 4 gjelder kun de jordeiere som selv har overdratt gården til festeren. Både han og en eventuell enke skal for fremtiden føle seg trygg i sin lovlige «besiddelsesret». *Jfr. 1790 19/3*
- 1789, 18. juli: RK-promemoria til alle amtmenn i Da. om daglig mulkt for bønder som på tross av sin plikt unnlater hoveri.
- 1790, 25. jan.: Frdn. med regler for avledning av skadelig vann.
- 1790, 19. mars: *Frdn. som innskjerper DL 3-13-1 og 4:* Ingen festebonde eller hans enke må utvises av sine gårder sålenge de oppfyller sine plikter, selv om jordeieren kunne ha forbeholdt seg rett til oppsigelse, eller om han bare hadde overdratt gården til festeren på visse år, – noe som lovstridig, bør være ugyldig.
- (1791, 10. mars: *Møte i Landbokomm. : CDFR påtar seg å utarbeide forslag om hoveriet på grunnlag av sin tidligere betenkning.*)

- 1791, 25. mars: Frdn. om hvordan god orden skal håndheves ved hoveriet. (*Frdn. formulert av CDFR, og i mange hen-seender hadde den hans betenkning som forelegg, særlig avsn. VII.:*)
- 1791, 24. 6.: Plakat: som innbyr jordeierne og de hoverigjørende bønder til frivillige avtaler om bestemt hoveri, – og med befaling til godseierne å gi visse opplysninger om det hoveri som er nødvendig til drift av deres hovedgårder. – Jfr. 23. 12..
- 1791, 25. juni: Frdn. om skadelig vanns avledning.
- 1791, 23. des.: Plakat som gir nærmere fastsettelse av 24. 6.-plakaten.
- 1792, 16. mars: Negerhandelen skal opphøre fra 1803.*
- 1792, 15. 6.: Frdn. om adskillige fordeler som tilsies jorddrottene som oppmuntringer til utskifting av bondegods.
- 1792, 19. 9.: Frdn. om dempning av sandflukten.
- 1792, 29. 6.: *Frdn. for Norge som lar kontraktsfrihet ved avtaler mellom bonde og husmann bestå når det foreligger en klar skriftlig erklæring om de to parters avtale.*
- 1793, 21. aug.: Plakat: Mindretallet skal utføre hoveri slik som flertallet på de godser hvor mere enn halvparten av hovbøndene hadde inngått avtale.
- 1793, 12. des. *Frdn. om Vei-væsenet i Danmark*
- 1794, 29. okt.: Frdn. om markfred. – (Bo Johansen i DkO II 610: Den første særskilte lovgivning om markfred, – et forsøk på å få bøndene til å reise varige gjerder om den jord de hadde fått utskiftet.)
- 1795, 5. juni: Plakat: Oppnevning av hoverikommissærer som skulle forsøke å megle på godser hvor det ikke var innført avtaler om hoveriet.
- 1796, 18. mars: Frdn. med oppfordring til reform av tiendevesenet.

- 1797, 1. febr.: Frdn. om toll. (Linvald (1923) 288.)
- 1797, 23. 3.: Landbokkommissjonen vedtar at det hoveri som inntil da var bestemt på godsene, ikke måtte forøkes ved kontrakt med nye festere før saken var forelagt Rentekammeret, som kunne godkjenne kontrakten eller påby at hoveriet skulle reduseres. (CDFR: Kontraktsfrihet et ledd i den alminnelige frigjørelsesprosess.)
- April 1797:* *CDFR utarbeider sitt utkast til forestilling om en avsluttende stor hoverilov. – (Husmennene var ikke «glemt» under dette arbeide., men kommisjonen vedtok okt. -97 – sikkert p.g.a. indre uenighet at husmennenes «hoveri eller arbeidspligt» skulle behandles særskilt.)*
- 1799, 6. des...: *Frdn. med de alminnelige regler for hoveri.*
- 1802, 1. okt. Frdn. om skatt.
- 1805, 27. sept.: Frdn. om utskiftning, vedlikehold og fredning av skogene: «Fredskovs-forordningen». «Det viktigste Slag slog Reventlow dog, da han udvirkede Forordningen ... der har været Grundlaget for Skovvæsenets Ordning i Danmark i hele den følgende Tid, og hvorved der skabtes en forstmæssig Drift af det private danske Skovvæsen. Denne Lov var ikke Led i en ældre Udvikling, men byggede paa saa godt som bar Bund.» Linvald (1923) 258.
- 1810, 8. jan.: Frdn. om tiendevæsenet.

Summary

The Historians and the Statesman.

Chr. D. F. Reventlow in Modern Historical Research

Chr. D. F. Reventlow (1748–1827) remained in Government service for almost 40 years (1774–1813). He distinguished himself as Head of the Exchequer (1784–1813) and as a member of a great many commissions. He was a Cabinet Minister (member of «Gehejmestatsraadet») from A. P. Bernstorff's death in 1797 and even after his resignation in 1813, and until his death.

Both his contemporaries and all historians during a period of 127 years after his death have held an unambiguous opinion of the man: He showed an incorruptible integrity and an unfailing love of truth. This made him the instigator of the reformation of Danish peasantry, a reform that abolished feudalism and laid the foundation for the modern Denmark of the 19th and 20th centuries. This appreciative attitude is most clearly expressed (1921) by *Erik Arup*: «The noblest statesman that Denmark has bred, ... he combined seriousness of purpose, love of liberty, confidence in mankind and even an intense activity that may seem inconsiderate.»

The aim of this paper is to present and evaluate the views of Danish historians from the last 40 years. Three historians in particular have wanted to change the traditional opinion as to Reventlow and reduce the importance of his work as a reformer: *Jens Holmgaard*, *Ole Feldbæk* and *Thorkild Kjærgaard*. Holmgaard admits that The great Agriculture Commission of which Reventlow was a dominant member, obtained an honorable result for the tenant farmers as far as the enclosure movement and the relocation of peasants was concerned. Holmgaard's main point, however, is that the reforms were not motivated by a wish to secure a decent economic basis for the tenant farmers, but by fiscal considerations. The agricultural reforms were necessary if the State were to get her part of the increased national revenue produced by the general trade improvements. Holmgaard also maintains that Reventlow was dishonest and very close to «untruth». Holmgaard's thesis has been reviewed by *P. V. Christensen* who has rejected it. Holmgaard's

views are also incompatible with those expressed by *Ingrid Markussen* in her dissertation on Reventlow as an advocate of enlightenment and education.

Ole Feldbæk, an eminent scholar, has edited more works which show him as an expert also on this era. Now he doesn't make a secret of having changed his previous interpretation of the agricultural reforms. He launched his new interpretation in a lecture to the 200th anniversary of the abolition of the adscription (1988). His main view now is that the agricultural reforms must not be seen as the State's great effort (reforms «from above»). The decisive motive was the agreement between the landlords and the tenants (reforms «from below»). The State was in the periphery; the State came late in the reform work. Feldbæk's argumentation is based on the manner in which the enclosure and relocation of the farms took place (reduction and finally abolition of the old village community). Feldbæk admits that his view represents a problem, viz. his view «is almost too well in harmony with the historical interpretation and the conceptions of society» in our time.

I see another greater problem. In my opinion, Feldbæk's new view is not sufficiently based on a comprehensive study of the reforms. He has focussed his study on a limited part of the reforms and doesn't see them in a wider social context which he has done previously. The lecture lacks a global perception of the basis for the reforms laid from even before 1750. As well known, in around this time Denmark had entered upon a new era with the seller's market for agricultural products. The reforms were primarily created by the immigrants who gradually obtained political power, secondly by other outstanding personalities, and finally by the reform philosophers Ludvig Holberg, Jens S. Sneedorff and Tyge Rothe. Their thoughts is an important factor in the reform climate. This author stresses the explaining interaction of all these social forces. Finally he emphasizes the discord in the Cabinet and the resistance to the reforms among the conservative landlords. All this made it necessary for the reformers to play their political cards as elegantly as possible.

Th. Kjærgaard is another expert on this era. He must be praised for his eminent edition of Reventlow's report on villeinage. I cannot give him an equal praise for his Reventlow-biography. Here he launches a

fundamentally new theory: Reventlow who «forgot» the cotters, a man who could be contemptuous of the lowest classes. In my analysis, I maintain that the villeinage report, which Kjærgaard has edited, contradicts Kjærgaard's view. Further on, Kjærgaard claims that Reventlow was «prepared for reforms», not that Reventlow carried through reforms, which he in fact did, both on his own manor and as a statesman. Finally, Kjærgaard mentions the generally favorable attitude to Reventlow, but his theory is that this attitude was cunningly produced by Reventlow himself. I can find no basis for this conclusion, neither in Kjærgaard's sources, nor in my own. I can agree with Holmgaard who sets great store by Kjærgaard's research, but regrets his delight in expressing opinions contrary to those held by other scholars.

This paper presents a brief survey of the most important aspects of the agricultural legislation, stressing the intellectual effort behind it, as society struggled to shed the old feudal system. Danish philosophers planted the Enlightenment (esp. Montesquieu) and the ideas on natural law (of German inspiration) in Denmark.

Statsminister, grev *Chr. D. F. Reventlow* (1748-1827) er kjent som den store reformmann i dansk landbrukshistorie: Blant hans kampsaker var å få opphevet stavnsbåndet i 1788, å få fjernet eller redusert bøndernes arbeidsplikt («hoveriet»), og fremmet utskiftning av jorden, slik at bøndene fikk bedre arbeidsmuligheter. Ellers har han satt sitt stempel generelt både på sin tids jord- og skogbruk, og la stor vekt på å skape bedre skoleforhold for bøndene. Adelsmannen Reventlow ville ha fjernet skillet mellom «de siviliserte» og «de usiviliserte». Under krigen 1807-14 yder han en stor innsats for å få bragt korn til Norge.

Erik Arup kalte ham «*den ædleste Statsmand Danmark har fostret*», og la vekt på at Reventlows sinn var preget av fast alvor, dyp kjærlighet til friheten, lys tillit til menneskene og en hensynsløs handlekraft. Hans samtidige kalte ham «*den gode Kæmpe*».

Synet på Reventlows innsats har stått uendret i nesten 130 år etter hans død. Først i 1954 dukker det opp kritiske røster i vurderingen av Reventlow. De kommer til uttrykk særlig hos menn som Jens Holmgaard, Thorkild Kjærgaard og Ole Feldbæk. Ved 200-års jubileet i 1988 lanserte Feldbæk «det nye syn» som i stor grad reduserte regjeringens - og dermed også Reventlows - innsats for reformene. Feldbæk la stor vekt på det frivillige samarbeide mellom godseiere og bønder, og hevdet at reformene vokste frem «*fra neden*», ikke som resultat av statsmaktens innsats «*fra oven*».

I sin bok gir Johannes Elgvin en kritisk vurdering av «det nye syn», og ser reformene i en bred samfunnsmessig sammenheng. Elgvin har tidligere utgitt Reventlows reiseskildring fra Norge i 1811 (1955) og Reventlows store betenking fra 1817 mot fri brennevinsbrenning i Danmark (1997). Han har også skrevet flere andre historiske arbeider, bl.a. en mindre biografi om politikeren *Ole Vollan*, (Harald og Nordahl Griegs bestefar), *En by i kamp. Stavanger historie 1536-1814*, oppslagsverket *Fra dag til dag 1807-14*, og en rekke artikler i vitenskapelige tidsskrifter. Elgvin var medlem av Foreningen Nordens historiske fagnevnd fra 1962 til 1984 og nedla et betydelig arbeide i den nordiske gjennomgåelse av historiske lærebøker. Et viktig formål var å fjerne nasjonalistiske utsagn som kunne skape motsetninge

DIS-Danmark

1 1 0 SLÆGTSFORSKERNE'S BIBLIOTEK